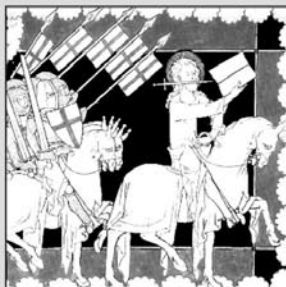
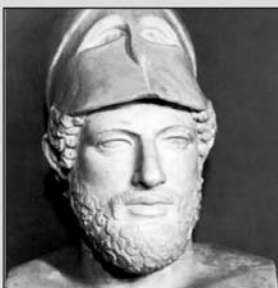
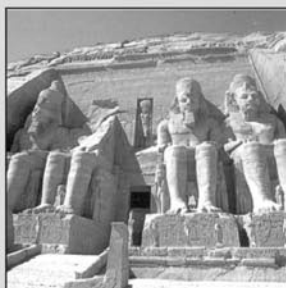

KLIÓ 2019/1

TÖRTÉNELMI SZEMLÉZŐ FOLYÓIRAT

A tartalomról:

A weseli konvent, amely soha
nem tilt össze

Történelemkönyv Közép-
Európáról

A „nyílt beszéd” mint a
történetírás eszköze

A történettudomány külföldi eredményei magyarul

Szerkesztőbizottság: Orosz István akadémikus, professor emeritus DE, *elnök*;

Bárány Attila akadémiai doktor, egyetemi tanár, DE, *főszerkesztő*;
dr. Fodor Mihályné ny. főiskolai adjunktus, NYF, DE; Kozári Monika PhD
MTA Doktori Tanács; Madarász Imre CSc habil. egyetemi docens, DE és
Reszler Gábor PhD főiskolai tanár, NYE, *szerkesztők*.

Műszaki szerkesztő: Erdélyi Tamás.

A borító Borsi Csaba munkája.

Nyomtatták a Kapitális Nyomdában, Debrecenben.

A szerkesztőség címe: dr. Fodor Mihályné,
Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar, Történelmi Intézet
4010 Debrecen, Egyetem tér 1. Telefon: 52-512 900/23 096

Kiadja a KLIÓ Alapítvány.

Kuratórium: Solymosi László akadémikus, professor emeritus, DE, *elnök*;

Barta Róbert habil. egyetemi docens, DE; Bitskey István akadémikus,
professor emeritus, DE; Györköss Attila habil. egyetemi docens, DE
és Pete László habil. egyetemi docens, DE.

Megjelent

a Magyar Tudományos Akadémia,
a Nemzeti Kulturális Alap és
a Debreceni Egyetem Bölcsészettudományi Kar Történelmi Intézete
támogatásával.

25nka
Nemzeti Kulturális Alap

A folyóiratot az MTMT indexeli és a REAL archiválja:

<http://real-j.mtak.hu/2048/>

A KLIÓ az interneten is olvasható: <http://www.c3.hu/~klio>

e-mail címek: fodor.mihalyne@arts.unideb.hu

erdelyi37tamas@gmail.com

A folyóirat megjelenik minden negyedév közepső hónapjában. Előfizethető a KLIÓ Alapítványnál (4033 Debrecen, Herpay Gábor u. 50. Adószám: 18792234-1-09). Előfizetési díj egy évre 800 Ft + postaköltség.

ISSN 1216–2965

E számunk szerzői

Ambrus László tudományos segédmunkatárs, EKE, Történettudományi Intézet
Bene Krisztián PhD. habil. tanszékvezető egyetemi docens, PTE Francia Tanszék
Biernaczky Szilárd CSc, mb. előadó, ELTE Bölcsészkar, igazgató, Mundus Magyar Egyetemi Kiadó
F. Molnár Mónika tudományos munkatárs, MTA BTK Történettudományi Intézet, Turkológiai Kutatócsoport
Fodor Mihályné ny. főisk. adjunktus, NYF; a KLIÓ szerkesztője, DE Történelmi Intézet
Gesztelyi Tamás professor emeritus, DE Ókortört. Tanszék
Grüll Tibor az MTA doktora, habil. tanszékvezető egyetemi docens, PTE Történettudományi Intézet, Ókortört. Tanszék
Gyarmati Enikő történész, abszolvált PhD-hallgató, EKE
Gyöngyössy Márton az MTA doktora, habil. egyetemi tanár, ELTE BTK Történelmi Intézet
Kollár Levente PhD-hallgató, PTE BTK Történelmi Tanszék
Kurunczi Jenő PhD történész, Gyula
Madarász Imre CSc. habil. egyetemi docens, DE Olasz Tanszék
Nagy Adrien középiskolai tanár, történelem szakos MA
Peterecz Zoltán PhD egyetemi docens, EKE
Rakita Eszter levéltáros, PhD-hallgató, EKE

(Rövidítések: DE: Debreceni Egyetem; EKE: Eszterházy Károly Egyetem, Eger; ELTE BTK: Eötvös Loránd Tudományegyetem Bölcsészettudományi Kar; MA: ???; MTA BTK: Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont; NYF: Nyíregyházi Főiskola; PTE BTK: Pécsi Tudományegyetem)

Felhívás

Kérjük szerzőinket, hogy négyévesnél régebbi anyagot ne válasszanak ki ismertetésre! Elvárjuk, hogy a recenziók szerzői mindenkor a szakma erkölcsi normáinak megfelelően dolgozzanak, és írásuk benyújtásával egyúttal vállaljanak felelősséget a hatályos szerzői jogszabályok megtartásáért! Másodközlésre, kérjük, ne küldjenek a KLIÓ-ba ismertetéseket! Várjuk korábbi és újabb szerzők ismertető írásait!

A KLIÓ Alapítvány kuratóriuma és a szerkesztőség

KLIÓ 2019/1

TARTALOM

Ókor

- Yosef Garfinkel, Saar Ganor, Michael G. Hasel: „Dávid király nyomában” –
A Khirbet Qeiyafa-i ásatások eredményei (*Grüll Tibor*) 3
Idit Sagiv: Állatábrázolások görög és római gemmákon (*Gesztelyi Tamás*) 10

Kora újkor

- Daniel Haas Kianička, Martin Chmelík, Magdaléna Kamhalová: A körmöcbányai
pénzmúzeum (*Gyöngyössy Márton*) 14
Güner Doğan: „A velenceiekkel is békesség legyen” – XVII–XVIII. századi
oszmán–velencei kapcsolatok (*F. Molnár Mónika*) 18
Angelantonio Spagnoletti: II. Fülöp – királytükörben (*Madarász Imre*) 22
Jesse Spohnholz: A weseli konvent (*Fodor Mihályné*) 25

Modern kor

- Steven Sabol: „A civilizáció érintése” – Az amerikai és az orosz belső kolonizáció
összehasonlítása (*Kollár Levente*) 37
Ryan Dearing: A bevándorló munkások és az amerikai Nyugat modernizációja
(*Rakita Eszter*) 40
Florian Weber: Új doktori disszertációk Svájc történetéből az I. világháború
korában – Külgazdaság és külpolitika I. (*Gyarmati Enikő*) 45
Anton Pelinka, Karin Bischof, Walter Fend, Karin Stögner, Thomas Köhler:
Történelemkönyv Közép-Európáról a „Fin de Siècle”-től a jelenkorig
(*Nagy Adrien*) 50
Michael S. Neiberg: Az I. világháború és a modern Egyesült Államok születése
(*Ambrus László*) 60
Max Schiavon: Egy elfelejtett első világháborús hadszíntér nyomában
(*Bene Krisztián*) 68
Ian Bremmer: Mit tehet egy szuperhatalom a mai világban? (*Peterecz Zoltán*) 74

Historiográfia

- Jan Vansina. A szóbeli történelemkutatás megszületése. – Jegyzetek egy
iskolateremtő tudós szakmai pályafutásáról (I. rész) (*Biernaczky Szilárd*) 80
Gyula Szvák: A „nyílt levél” mint a párbeszéd historiográfiai eszköze
(*Kurunczi Jenő*) 92

„Dávid király nyomában” – A Khirbet Qeiyafa-i ásatások eredményei

A XXI. század első évtizedének legjelentősebb izraeli ásatása az Elah völgyében fekvő, a modern térképeken Khirbet Qeiyafa néven szereplő *tell* feltárása volt. Az ásatásvezető *Yosef (Yossi) Garfinkel* két társszerzővel együtt most népszerűsítő formában adta közre mindazt, amit lényegesnek vélt kiemelni az eddigi eredményekből. Az olvasmányosan megírt – nyilvánvalóan tudományos népszerűsítésnek szánt – kötetben a szerzők kilenc fejezeten át nyújtanak izgalmas bepillantást a régészeti kutatás, a leletazonosítás és -értelmezés világába.

„A függöny felgördül a Szórek- és Elah-völgy felett” címet viselő 1. fejezetben (12–21) Garfinkel és szerzőtársai mindenekelőtt könyvük címét magyarázzák meg. A nevezetes Tel Dan-i felirat felfedezése (1993, 1995) óta nem kérdéses többé, hogy Dávid király a zsidó történelem valóságosan élt szereplője volt. Ugyanakkor a Bibliában szereplő „egységes királyság” (Saul, Dávid és Salamon uralma) létezéséhez továbbra is szkeptikusnak viszonyul a történészek többsége. Ez nem kis mértékben éppen a régészeknek köszönhető, akik az elmúlt fél évszázadban szisztematikusan későbbre datáltak minden olyan leletet, amit korábban erre a mintegy 120 évig tartó időszakra tettek (kb. Kr. e. 1040–920). A Júda törzsi területén fekvő Khirbet Qeiyafa feltárásának egyebek mellett azért van hatalmas jelentősége, mivel a legmodernebb kormeghatározási módszerekkel sikerült bizonyítani, hogy a települést a Kr. e. XI–X. században lakták. Az Elah völgyében található erőd Filisztea és Júdea határán feküdt – amit nem véletlenül nevezett a Biblia „Véres határnak” (*Efesz-dammim*, 1Krn 11:13) –, ahol az izraelita honfoglalás és az egységes királyság korában oly sok csatát vívtak egymással a filiszteusok és a zsidók. Ezek közül kétség kívül legismertebb Dávid és Góliát párbjának története, amely éppen itt: a filiszteus Gát városától keletre, a Khirbet Qeiyafa alatt húzódó Elah-völgyben zajlott le.

A 2. fejezet címe: „Dávid király nyomában: Biblia, történelem és régészet”. Garfinkelék nem foglalnak állást az „egységes királyság” létének

kérdésében,¹ csupán azt állítják: a Khirbet Qeiyafa-i ásatások nyomán megdönthetetlen bizonyítékok kerültek elő arra vonatkozóan, hogy a Kr. e. XI–X. században Júdea már létező királyság volt (42). A szerzők láthatóan nem osztják sem a „szkeptikusok”, sem a „minimalisták” nézeteit, ugyanakkor nem foglalnak állást olyan vitatott kérdésekben, mint pl. a Dávid Városában (Jeruzsálem) feltárt monumentális építészeti maradványok datálása, vagy a Dáviddal kapcsolatos bibliai történetek keletkezésének kora.² Khirbet Qeiyafa feltárása abból a szempontból is rendkívül szerencsésnek mondható, hogy az erődben mindössze egyetlen településréteget találtak, amelyre később soha nem építkeztek. Az elmúlt hét ásatási idényben 5000 négyzetméternyi területet tártak fel, ami a *tell* egynegyede. Az ásatási publikációkat nyolc kötetre tervezik, melyekből eddig kettő jelent meg.³ Természetesen nem mindenki ért egyet Garfinkelék állításaival: egyesek szerint a helyet kanaániták lakták, mások közelebbi meghatározás nélkül „a Seféla helyi lakosságáról” beszélnek. Garfinkel hat érvet sorol fel amellet, hogy a feltárt erőd lakói csakis zsidók lehettek: a körfallal övezett erőd-alaprajz; a több tízezer állatsont maradvány között egyetlen egy sertécsont sem akadt; a *maccébák*, bazalt oltárok és templom-modellek között egyetlen figurális ábrázolás sem volt; vaseszközök gazdag állománya került elő, míg ezek teljesen hiányoznak az északi országrészből ebben az időszakban; a település Filisztea és Júda határán feküdt; és az eddig talált két héber nyelvű felirat.⁴

1 A Biblia szerint Dávid birodalma nem csupán valamennyi izraelita törzs kisorsolt településterületét, hanem lényegében valamennyi környező országot magában foglalta: Ammont, Moábot és Edomot elfoglalták, Filisztea és Hámát pedig adófizető vazallus lett. Ez a status quo csak Salamon uralkodásának vége felé kezdett felbomlani.

2 Ezeket a régészek többsége – de különösen a *Finkelstein*-iskola – szisztematikusan későbbre, jellemzően a Kr. e. VIII–VII. századra datálják. Ami a Biblia keletkezését illeti, a nálunk is szinte egyeduralkodó „dokumentarista hipotézis” a perzsa korra teszi a különféle korú (de a X. századnál nem korábbi) J(ahvista), P(api), E(lohista), D(eutonomista) források végső összeszerkesztését.

3 *Yosef Garfinkel – Saar Ganor: Khirbet Qeiyafa*, vol. 1: Excavation Reports 2007–2008: Excavation Seasons. Jerusalem: Israel Exploration Society, 2009; Garfinkel, Yosef – Ganor, Saar – Hasel, Michael G.: *Khirbet Qeiyafa*, vol. 1: Excavation Reports 2009–2013: Stratigraphy and Architecture. Jerusalem: Israel Exploration Society, 2017. A kutatási projekt honlapja: <http://qeiyafa.huji.ac.il>.

4 A Tel Aviv-i Egyetem kutatói mind a területiális elhelyezkedést, mind az etnikai affiliációt kétségbe vonják: *Na'aman, Nadav*: Was Khirbet Qeiyafa a Judahite City? The Case Against It. *Journal of Hebrew Scriptures* 17 (2017) 1–40; *Fantalkin, Alexander – Finkelstein, Israel*: The Date of Abandonment and Territorial Affiliation of Khirbet Qeiyafa: An Update. *Tel Aviv* 44:1 (2017) 53–60. – Yossi Garfinkel viszontválasza: *The Ethnic Identification of Khirbet Qeiyafa: Why It Matters*. In *Justin Lev-Tov – Paula Wapnish – Allan Gilbert* (eds.): *The Wide Lens in Archaeology: Honoring Brian Hesse's Contributions to Anthropological Archaeology*. Atlanta: Lockwood, 2017, 149–167.

A 3. fejezetben („Khirbet Qeiyafa Dávid király korában: építészet és várostervezés”, 52–101) az építészet kérdéseit veszik górcső alá a kutatók, akik újra hangsúlyozzák, hogy Khirbet Qeiyafa stratégiaileg fontos területen fekszik, mivel Filiszteából Júdea felé az Elah-völgyön keresztül vezetett az egyik legfontosabb útvonal. Az ókori Gát városa (Tell es-Safi) mindössze 12 kilométerrel nyugatra fekszik tőle. Khirbet Qeiyafa 2,3 hektár kiterjedésű dombját egy 600 méter hosszú, átlagosan 2–4 méter magas fal vette körül, amely már a XIX. századi látogatóknak is feltűnt. A régészek öt kutatási területet határoztak meg. Az A-területen egy 43 x 37 méter alapterületű központi épületet találtak egy nagy nyitott udvarral és egy ciszternával, amit a Második Templom korában farmépületként használtak. A szerzők szerint az épület eredetileg a helytartó (parancsnok) és az adminisztratív személyzet elhelyezésére szolgált. A B-területen egy négykamrás kapuépület került elő a kazamata-falakhoz támaszkodó lakóházakkal. A C-területen a várfal délkeleti sarka mellett 16 fal-kazamatát és 6 házat tártak fel. A cserepek mellett rengeteg vaseszköz került elő innen, valamint egyiptomi skarabeuszok és egy kultikus funkciót is betöltő terem, amelyben bazalt menhirek (héberül *maccebák*) és italáldozathoz használt edények voltak. A D-területen egy 700 négyzetméteres nagy építmény maradványaira bukkantak, egy olajpréssel. Ebben több kultikus célú dolgot is találtak: két álló *maccebát* és libációs edényeket. Az F-területen egy 11 x 15 méteres, kettős bazalt-oszlopsorral alátámasztott, téglalap alaprajzú épület volt, amely valószínűleg központi raktár lehetett, ahová a terményadót gyűjtötték. Ez és a „palotának” nevezett központi épület is annak bizonyítéka Garfinkel szerint, hogy a Dávid-korabeli Júdeát olyan egységes társadalomként kell látnunk, amely őrizte ugyan törzsi hagyományait, de alapvetően városias életmódra tért át (89). Ugyancsak ezt bizonyítja, hogy a külső fal 100–200 kg-os köveinek mozgatásához komoly mérnöki munkára és központi szállító apparátusra volt szükség, ezzel szemben a lakóházak 20–30 kg-os köveit akár maguk a családok is beépíthették.

Khirbet Qeiyafa tehát Dávid király korában egy 2,3 hektáron elterülő, masszív kazamatafallal körülvett erőd volt, amelyen két „négykamrás” kapu nyílt. További érdekesség, hogy ezekben is találtak *maccebákat*, valószínűleg ezek lehettek az Ószövetségben említett „kapuk mellett levő magaslatok” (2Kiráj 23:8). A kapuk előtt 20 x 20, illetve 30 x 30 méteres sík térségek (piazza) voltak, amelyeket a héber Biblia *rehov ha-sa’ar* néven említ (a Károli-fordításban: a „város kapujának utcája”, vagyis inkább „tere”, lásd 2Kiráj 32:6). A kazamata-fal egy koncentrikusan elhelyezkedő külső és belső falból áll, amelyek között merőlegesen elhelyezett összekötő

falak húzódnak. A házak – Júdeára jellemző módon – a belső falra támaszkodva épültek. Hasonló szerkezetű települést találtak már Beth Shemesh, Tell Beit Mirsim, Tell en-Nasbeh, és Beersheba lelőhelyeken is, miközben ez a településszerkezet – mai tudásunk szerint – ismeretlen volt az északi királyság (Izrael), Kanaán és Filisztea területein. Ami Khirbet Qeiyafa datálását illeti, itt végre nem csupán cserépkronológiára támaszkodhatnak a régészek, amiknek datálásában igen jelentős – akár 100–150 éves – eltérések lehetnek az „alsó és felső kronológia” hívei között. A B-terület lerombolt házai között ugyanis egy edényben 20 olívamag került elő, melyeket kalibrált C¹⁴-es módszerrel is megvizsgáltak.⁵ Ennek eredménye az lett, hogy a vár lerombolásának időpontját Kr. e. 980/970 körülre (vagyis Dávid uralkodásának végére) kellett helyezni, ezáltal közvetve a „magas kronológia” nyert megerősítést.

A 4. fejezetben („Város, ahol megállt az idő”, 102–113) a régészeti leletek értelmezéséről esik szó. A több mint 400 000 agyagedény-töredéket a szerzők nemcsak a korszak, hanem a város etnikai összetételének meghatározására is használják, ami felvet bizonyos metodikai kérdéseket. A főzőedények egy bizonyos típusa például nem volt használatban a filiszteusoknál, tehát a város lakói nem lehettek filiszteusok – állítják a szerzők (105). A szűk nyakú, hasas tárolóedények fülein 693 esetben találtak szándékosan elhelyezett ujjlenyomatot, ami egyfajta tulajdonjelzés volt, mint a kettéosztott királyság korában használt híres LMLK-pecsétlők.⁶ A ciprusi és filiszteus kerámia jelenléte Garfinkelék szerint a kereskedelmi kapcsolatokra utal, csakúgy, mint az Egyiptomból idekerült alabástrom edények és skarabeusz-pecsétkövek. A központosított államhatalom jelenlétére szintén bizonyítéknak vehetjük a kőszögek használatát. Ezeket eddig csak a VII. századi Júdeából ismerte a kutatás (110). Ezenkívül több mint 100 bronz- és vaseszközt találtak az erődben, főként az utóbbi számít rendkívül ritka leletnek a Kr. e. XI–X. században. Garfinkelék szerint a vas először Júdeában jelent meg, északon még hosszú időn át bronzal dolgoztak.

5 Garfinkel, Yosef – Streit, Katharina – Ganor, Saar – Reimer, Paula J.: King David's city at Khirbet Qeiyafa: results of the second radiocarbon dating project. *Radiocarbon* 57:5 (2015) 881–890. – A Finkelstein-iskola természetesen ezt a datálást is kétségbe vonja: *Finkelstein, Israel – Piasetzky, Eli*: Radiocarbon dating Khirbet Qeiyafa and the Iron I–IIA phases in the Shephelah: methodological comments and a Bayesian model. *Radiocarbon* 57:5 (2015) 891–907.

6 A LMLK héber szó jelentése „a királynak”, vagy „a királyé”. Eddig kb. 2000 ilyen szöveggű pecsétlenyomat került elő, zömében az egykori Júdeai Királyság területéről. A pecsétet többnyire Ezékiás (Hizqijáhu) király idejére datálják.

Az 5. fejezet („Üdvözlét a múltból: a Khirbet Qeiyafa-i feliratok”, 114–127) a kötet egyik legizgalmasabb része, hiszen a Khirbet Qeiyafa-i ásatások egyik világszenzációja volt, mikor a kutatók 2008-ban egy 16 x 15-cm-es írott cserépdarabra (osztrakon) bukkantak a „B” ásatási területen. Az elmosódott írásból mindössze néhány betű volt csak kivehető (pl. *SPT* = bíró, *MLK* = király), ám ezekből is megállapítható volt, hogy a szöveget kanaáni betűkkel és héber nyelven írták. A legmodernebb eszközökkel végzett vizsgálatok azután kiderítették, hogy az osztrakonra eredetileg 70 betűt írtak 5 sorban elhelyezve. A kanaáni írást a Kr. e. XVIII. században találták fel és egészen a Kr. e. X. századig használták, vagyis a Khirbet Qeiyafa-i osztrakon ennek az írásnak egyik legutolsó darabja. A jelenleg az Israel Museumban kiállított cserép ugyanakkor a legkorábbi héber nyelvemlék is, amely mintegy fél évszázaddal megelőzi a nevezetes „Gezeri naptárkövet”. A Khirbet Qeiyafa-i osztrakonnak az elmúlt tíz évben több megfejtése is született (*Gershon Galil, Eythan Levy, Frédéric Pluquet* és mások tollából), amelyek közül néhány igencsak merésznek tűnik. Véleményem szerint ezek közé tartozik *Shmuel Ahituv* megfejtése is: „*bűnös, bosszú, egy király el fog veszni*”, amit Garfinkel valamiféle próféciaként értelmez, és rögvest a Dávid elleni (sikertelen) puccskísérletekhez köt (123). Az ásatás másik legfontosabb epigráfiai lelete az a 2012-ben előkerült tárolóedény-felirat, amely szintén kanaáni írással az „*Esbaál Beda fia*” nevet tartalmazta, előtte pedig a töredékesen olvasható *HLQT* szó állt, amit Garfinkel „birtok”-nak értelmezett. Az Esbaál név természetesen Saul fiára emlékeztet, aki apja halála után örökölte Izrael trónját (1Krn 8:33). Ez a rendkívül ritka név korábban egyáltalán nem fordult elő a Kr. e. IX–VI. század között talált osztrakonokon és pecséteken. Az írásos leletek kapcsán a szerzők azt hangsúlyozzák, hogy a zsidók az egységes királyság idején már ismerték és használták az írást – bár nem magyarázzák meg, miért éppen a kanaáni írásrendszert –, így nincs ok feltételezni, hogy az erről a korszakról szóló bibliai beszámolók is csak évszázadokkal később születtek (127).

A „Vallás és kultusz Júdában Salamon templomának felépülése előtt” címet viselő 6. fejezet (128–161) a kultikus célú tárgyakkal foglalkozik. Garfinkelék elismerik, hogy a monoteizmus bevezetése nem volt egyszerű dolog és nem ment egyik napról a másikra: „Izrael legtöbb lakosa, beleértve az uralkodó elitet is, Baált és Aserát tisztelte” (129). Ennek tárgyi bizonyítékai is előkerültek Khirbet Qeiyafából, például az 1–1,5 méter magas faragás nélküli menhirek (*maccébák*), amelyek részben „emlékkövek” voltak, részben kultikus célból (pl. oltárnak) is használhatták őket, ezért a Jósias-féle vallási reform idején a legtöbbet összetörték (2Kir 18:4, 23:14).

Az erődben összesen hét *maccéba* került elő, amelyekből öt a városkapuk közelében volt. Ugyanitt előkerültek olyan kultusztermek is, amelyekben oltárok, libációs edények, kőből és agyagból készült templom-modellek és fegyverek kerültek a felszínre. A Bibliában több példát is találunk arra, hogy a legyőzött ellenség fegyvereit kultikus helyekre deponálták, pl. a győztes filiszteusok Saul fegyvereit Astóret templomában helyezték el (1Sám 31:10), a Dávid által legyőzött Góliát kardja pedig a Szent Sátorba került (1Sám 21:9). Az agyagmodellek („hordozható templomok”) alfejezetben meglehetősen elrugaszkodott elméleteket olvashatunk (146–159). Elképzelhető, hogy ezekben a hordozható templom-modellekben kultikus szobrokat tartottak, de hogy ennek mi köze a mózesi Szent Sátorban és a salamoni Templomban őrzött frigyládához, nem világos számomra.⁷

A kötet utolsó három fejezete részben az ehhez hasonló, nem eléggé megalapozott feltételezések miatt némi elővigyázattal olvasandó. A „Dávid királysága” címet viselő 7. fejezet (162–183) egyértelműsíti, hogy Khirbet Qeiyafa nem más, mint a Saaraim nevű település, amely Júda törzsének városai között szerepel a Biblia felsorolásában (Józs 15:35–36). A város neve „két kapu”-t jelent, és a helyszínen valóban két kaput találtak: egyet nyugaton és egyet délen. A „központi helyek” (central places) elméletét úgy sikerült alkalmazni a helyszínen, hogy Garfinkelék szerint Júdeában Jeruzsálemtől egy napi járóföldre alakították ki az elsődleges központokat – ez volt nyugaton Khirbet Qeiyafa, délen pedig Hebron –, majd ezt a távolságot megfigyelve jöttek létre a másodlagos központok. Saaraim területének elsősorban stratégiai jelentősége volt, de az Elah-völgyben árpát és lencsét is termesztettek (vö. 2Sám 23:11, 1Krón 11:13), és az itt lakóknak természetesen juhaik is voltak, bár a településen viszonylag kevés gyapjűszövéssre utaló tárgy került elő, így ez az ágazat nem lehetett jelentős. Érdekes megfigyelés, hogy a házak mérete nagyjából egyforma, amiből Garfinkel arra a következtetésre jut, hogy Júda – szemben az északi országrésszel – „egalitárius társadalom volt” (183). Más lehetőséget, például hogy az erődben katonák és azok családtagjai tartózkodtak, meg sem vizsgál.

A 8. fejezet („Salamon palotája és az Első Templom”, 185–197) a kőből készült „templom-modellt” veti össze Salamon templomának készítésével (1Kir 7:1–6), nem említve annak a 2Krón 3-ban szereplő párhuzamos leírá-

7 Mint az köztudott, a frigyláda egy Mózes idejében készített tárgy volt, amelynek pontos leírását is megadja a Biblia (2Móz 37:1–7). A láda hossza 111 cm, szélessége és magassága 66 cm, sittimfából készült, kívül és belül arannyal volt bevonva, tetején két kérub és egy aranytábla volt elhelyezve. A frigyládát előbb a Szent Sátorban, majd az Első Templomban szigorúan elzárva tartották, még a főpap is csak évente egyszer, Engesztelés napján (Jóm kippur) áldozhatott előtte.

sát. Egyrésről semmilyen bizonyíték nincs arra vonatkozólag, hogy ezek a „hordozható templomok” valóságos szentélyek modelljei lennének, másrészt nem valószínű, hogy az Első Templom bibliai leírásához bármi közük lenne, hiszen Khirbet Qeiyafa pusztulásakor az még fel sem épült. Az egész oldalas illusztrációként berakott két XVI–XVII. századi rézmetszet (184, 193) pedig olyan távol esik a jeruzsálemi Szentély bibliai leírásától, mint Makó Jeruzsálemtől, s ezt a tényt nem ártott volna legalább a képaláírásban feltüntetni. Mellesleg az Első Templom modern rajzos modelljéről is lehetne vitatkozni (196), pl. a *Jákin és Bóáz* nem biztos, hogy tartóoszlopok voltak, az *ulám* magassága pedig vitatott kérdés. (A rajzoló a *Szeptuaginta* megoldását követte, amely a héber szövegben szereplő 120 sing magasság helyett 20 singet ad meg.)

Az utolsó fejezetben a szerzők ígérete szerint „A Biblia, a régészet és a történelem összekapcsolása” (198–203) történik meg, de lényegében csak az eddig elmondottakat ismétlik. A Khirbet Qeiyafa-i ásatások régészeti nyelven szólva a Vaskor I és Vaskor II közötti átmenetet (Kr. e. XI–X. század) reprezentálják. A nagy kérdés az: mondhatjuk-e erre, hogy „a bírák és az egységes királyság” kora közötti átmenet, mivel ezzel elismernénk, hogy a Biblia narratívája szilárd történelmi alapokon nyugszik. Garfinkelék szerint a válasz egyértelműen *igen*, mivel „a régészeti adatok beleillenek a bibliai tradícióba” (199). A szerzők azonban még ennél is tovább mennek, mikor kijelentik: a Khirbet Qeiyafa-i feltárások „megerősítik a Dávid király idejéből származó történeti emlékeket” (201). A Garfinkel, Ganor és Hasel trió könyve újra nyitotta a Biblia történeti megbízhatóságáról szóló vitát, amelyet egyesek már régen lezártak szerettek volna tekinteni. Mindenekelőtt Israel Finkelstein „és köre” tiltakozik Garfinkelék állításai ellen, a szokásos vádat hozva fel ellenük: „szenzációhajhász” kijelentéseikkel csak a keresztény szervezetek pénzére játszanak.⁸ Egyelőre annyi bizonyos csak, hogy Khirbet Qeiyafa leleteinek értelmezéséről még hosszú ideig el fognak vitatkozni a bibliai régészet hívei és ellenfelei.

Yosef Garfinkel, Saar Ganor, Michael G. Hasel: In the Footsteps of King David. Revelations from an Ancient Biblical City. (Dávid király nyomában. Felfedezések egy ősi bibliai városból) London: Thames and Hudson, 2018, 240 o. ISBN 978-0-500-05201-3

Grüll Tibor

⁸ Finkelstein, Israel – Fantalkin, Alexander: Khirbet Qeiyafa: an unsensational archaeological and historical interpretation. Tel Aviv 39:1 (2012) 38–63.

Állatábrázolások görög és római gemmákon

A kötet a szerző, *Idit Sagiv* néhány évvel korábban elkészült doktori disszertációján alapul. Ez sok tekintetben érzékelhető is rajta. Ezek közé tartozik az, hogy az első nagy fejezet a gemmametszés kérdésének általános áttekintésével foglalkozik. Itt szó esik a gemmák készítéséről és használatáról: pecsétlőként, amulettként, ékszerként; a felhasznált kőfajtákról; az ábrázolt témákról; a datálási módszerekről: régészeti kontextus, vésési technika, stílus, témaválasztás; mesterekről és műhelyekről. Ezek mind olyan kérdések, melyekkel egy gemmakutatónak meg kell ismerkednie, de egy speciális téma bemutatásához nem kell leírnia.

A második nagy fejezet valóban az állatábrázolásokkal foglalkozik, de egy fontos megkötéssel, ami nem derül ki a címből: csak a jeruzsálemi Izrael Múzeum gemmagyűjteményének állatábrázolásairól van szó. Ez tüstént leszűkíti a témát, amely egyébként fölöttébb gazdag volna. Így a néhány százra tehető tematikai gazdagság néhány tízre zsugorodik. Természetesen az analógiák bevonása révén a vizsgálat horizontja némileg kitágul. A vizsgált típusok esetlegességét azonban nagyban növeli az a tény, hogy a gyűjtemény állatábrázolásai között nagy az időbeli heterogenitás: a Kr. e. VI. századtól a Kr. u. XVIII. századig terjed a készítésük ideje. Az újkori ábrázolások pedig egyáltalán nem tekinthetők eleve úgy, mint az antik ábrázolások másolatai, még ha voltak is ilyenek.

Az állatábrázolások lehetséges jelentéseiről előbb egy kis áttekintést kapunk: lehetnek istenek attribútumai, mítoszok szereplői, győzelmi és termékenység szimbólumok, lehet mágikus, apotropaikus és gyógyító jelentésük, utalhatnak csillaképre, hordozhatnak politikai propagandát. A tárgyalás először az emlősállatokkal foglalkozik, ezen belül a szarvasmarhával. Az első gemma egy föníciai skarabeus, melyen egy tehén a borját szoptatja, fölöttük pedig egy szöcske látható. A jelenet egyiptomi mintán alapul, mely Isist szimbolizálja, amint fiát, Hórust szoptatja. Isis a természet női aspektusa, a termékenység kifejezője, Horus pedig a napot reprezentálja, s mint ilyen az életet és feltámadást. A szöcske a görög és egyiptomi mitológiában a halha-

tatlanság és a feltámadás kifejezője. A második gemma római koracsászárkori, rajta egy bika, fölötté csillag. Aligha kétséges, hogy a zodiakus bika csillagképre kell gondolni. A csillagok az örökkévalóságot szimbolizálják. Néhány további tehénábrázolás a gazdagságot és bőséget juttatja kifejezésre. Egy ekét húzó ökörfogát a városalapítás szertartását ábrázolhatja.

A szarvas ábrázolása különösen az archaikus periódusban volt közkedvelt. A korabeli költészetben mint a férfiasság, jó szerencse szimbóluma fordul elő. Artemis szent állata, korfui templomának terrakottatábláin nagy számban találkozunk vele. Artemis a virágzást biztosította. A kecske a termékenység és szexuális potenciát testesítette meg. Az istenek közül Dionysoszal kapcsolták össze. A legelésző kecskék a pásztori idillt fejezik ki, de egy pálmával a császári győzelem szimbóluma. A kecskék megjelennek különféle bőségszimbólumokkal, mint pl. búzakalász, kantharos, előfordul kecskét fejő pásztor. Ezek mind a termékenységet, bőséget juttatják kifejezésre a korai császárkor idején. A lovak jelentése az arisztokratikus státusz, a harci jelleg és győzelem, valamint a gazdagság. A lovak gyakran négyesfogatban jelennek meg, amint Victoria hajtja őket. Ez különösen a császárkorra volt jellemző. Jelentése átvitt értelmű is lehet: a lélek triumphusa a halál felett. Victoria helyett a Napisten is hajthatja a fogatot, ez esetben a ló a nap tiszteletével függ össze. A lovas-ábrázolások a bátorságot és vitézséget szimbolizálják. Így vizualizálhatják a császár legyőzhetetlen virtusát és istenítését. Az istenek közül a Dioskurok jelennek meg rendszeresen lovasokként, a mitológiai alakok közül Bellerophon. A disznó a virágzás és termékenység kifejezője. Déméter szent állata, aki a betakarításnak, a földművelésnek, a gabonának és a föld termékenységének az istennője.

A ragadozók közül a párduc Dionysos szent állata és állítólag a bor kedvelője. Ha thyrsost tart a mancsában, ez világos utalás erre a kapcsolatra és a föld termékenységét is kifejezi. A gyakran előforduló oroszlánnak elsősorban szoláris konnotációja van, miután a zodiakus egyik csillagképe. Erejét és bátorságát tisztelet övezte. Gyakran helyezték el szobrát templomok és sírok bejáratainál, védelmezve mind az élet, mind a halál birodalmát. Védett az ártó erőktől. A római sírszimbolikában az ember győzelmét jelképezhette a halál fölött. Gemmákon gyakran sárga jáspisba vésve látható, emlékeztetve ezzel az oroszlánbőr sárga színére. Így a kő viselőjét mind az anyag színe, mind az ikonográfiája védelmezte. Ha még csillag ábrázolása is volt mellette, akkor az ég örökkévalóságát is kifejezte, és a halál feletti győzelmet. A bikát elejtő oroszlán szimbolikus értelme a világosság győzelme a sötétség fölött, illetve az élet győzelme a halál fölött. Az áldozatára lecsapó oroszlán a kő tulajdonosát megvédte az ártó erőktől. Az oroszlánnal birkó-

zó Héraklés jelenete megvédte a harcost a csatában, valamint gyógyította a gyomorgörcsöket, amennyiben a gemma hátoldalán három K betű volt látható (a kólika kezdőbetűje). Ez esetben már mágikus gemmáról van szó. Ahogy Héraklés megfojtja az oroszlánt, úgy fojtja meg a varázsgemma a gyomorgörcsőt. Az oroszlánon nyargaló Erós talán a szerelemre ösztönzés kifejezője volt.

A madarak közül a legnépszerűbb a sas volt, mint a császári hatalomnak, a győzelemnek, a hatalomnak és speciálisan a legióknak a szimbóluma. Ez utóbbról utalnak a sas mellett megjelenő legiójelvények. Eredetileg Juppiter szent madara. A papagáj a szórakozás római világához tartozott. Dionysos szimbólumának tekinthető és kapcsolódik az isten indiai utazásához, ahonnan a madár származik. A kakas a férfiasság szimbóluma, és a termékenységhez kapcsolódik. Hajnali kukorékolása az új nap és az új élet kezdetét jelentette, ilyen módon a napistenhez is kapcsolódott. Gyakran ábrázoltak gemmán kakasviadalt, ami bátorságát és harciasságát fejezte ki, és a győzelem szimbóluma volt. A kakas skorpióval jelenet a gonosz fölötti győzelmet fejezi ki, hasonlóképpen az egérrel való ábrázolás, ami chthónikus állatnak tekinthető a szoláris kakassal szemben. A rovarok közül a hangyával találkozunk leggyakrabban, amint gabonamagot tart a szájában. Ceres szimbóluma, és a bő termés kifejezője.

A tengeri lények közül a delfin a legkedveltebb. A hátán utazó Erós a lélek utazását fejezheti ki a boldogok szigete felé, és ilyen módon a halál utáni újjászületés szimbóluma, de ugyanakkor szerelmi varázslatra is utalhat. A keveréklények közül a leggyakoribb a szfinx. A görögök az egyiptomiaktól vették át föníciai közvetítéssel, így alakult ki szárnyas oroszlántestű női mellekkel és fejjel. Viselőjét megvédte a gonosz erőktől. Augustus idején különösen kedvelté vált Apollóhoz kötődése révén. A Pégasos (szárnyas ló) alakja Mezopotámiából származik, és a görögöknél valamint a rómaiaknál nagy népszerűsége telt szert. Ábrázolása a harcosokra volt jótékony hatással, bátorságot és gyorsaságot kölcsönözve nekik. A capricornust (félíg kecske, félíg hal) ábrázoló gemma, mint amulett a gonosz erő távoltartását szolgálta. A rómaiaknál Augustus születési csillaképévé vált (bak), s mint ilyen, egy új korszak hirdetője, ami már a csillagokban meg volt írva. A hippocampuson (félíg ló, félíg hal) utazó Erós szepulchrális összefüggésben a lélek utazását szimbolizálhatja a boldogok szigetére. Augustus idején utalhatott az uralkodó actiumi győzelmére.

Ez után három rövidebb fejezet következik. Közülük az első az állatábrázolásokat vizsgálja különféle művészeti emlékeken és a gemmákon. Az állatábrázolások különösen a korai vázafestészetben voltak kedveltek. Nem

világos, hogy ide hogyan kerülhet be a kézfogás motívumának vizsgálata. Más médiában elő nem forduló csoportot képeznek a mágikus gemmák és a maszk állat kombinációk. Ez utóbbiak esetében azonban kérdéses, hogy apotropaikus szerepet tulajdoníthatunk-e nekik, ahogy a szerző teszi. A második rövidebb fejezet az állatábrázolások és a kőfajták közötti összefüggést vizsgálja. A gemmametszésre használt kőfajtáknak ábrázolások nélkül is különleges erőt tulajdonítottak az ókorban. Ennek gazdag irodalma van (Theophrastos, Plinius). A féldrágaköveket általában színük alapján különböztették meg, és tulajdonítottak neki a legképtelenebb hatóerőket. A mágikus gemmáknál a kő anyaga egyértelműen szerepet játszik a mágikus hatás érvényesülésében. A többi gemma esetében azonban ez többnyire nem igazolható. Az utolsó rövid fejezet az összefoglalás, amiből megtudjuk, hogy az Izrael Múzeum közel 70 gemmájának a vizsgálatát öleli fel a kötet. Ezen túl megismétlődnek az ábrázolás-értelmezések.

A kötetet 18 oldal bibliográfia zárja. Ebből is, de a főszövegből is jól érzékelhető, hogy a szerző alapvetően az angol nyelvű szakirodalomra támaszkodott, és a legalább olyan gazdag német és olasz nyelvű szakirodalom csak elvétve fordul elő benne. Egészében véve némi csalódást okozó kötetről van szó. Az esetlegesség jellemző rá több tekintetben is. Esetleges, hogy az Izrael Múzeum gyűjteményében éppen milyen állatábrázolások fordulnak elő. Esetleges, hogy a szerző a rendkívül gazdag tematikai egységből éppen milyen párhuzamokat sorol fel más művészeti ágakból valamint a glyptikából. Az értelmezések többnyire általános jellegűek, gyakran erőltetettek. Biztos támpontjaink valóban csak a mágikus gemmáknál vannak, a többinél inkább feltételezésekre vagyunk utalva. Ennek erőltetése helyett az ábrázolások tipologizálásával lett volna érdemes foglalkozni, mint biztos fogódzóra ebben a nagyon is bizonytalan jelentésvilágban.

Idit Sagiv: Representations of Animals on Greek and Roman Engraved Gems. Meanings and interpretations. (Állatábrázolások görög és római gemmákon. Jelentések és interpretációk) Archaeopress Publishing Ltd. Oxford 2018, 185 o. ISBN 978 1 78491 869 9

Gesztelyi Tamás

KORA ÚJKOR

A körmöcbányai pénzmúzeum

Közel fél évezreden keresztül Magyarország főpénzverdéje Körmöcbányán működött, meg kell azonban jegyezni, hogy a pénzverés Körmöcbányán csaknem hétszáz éves múlttal büszkélkedhet. Ezalatt az idő alatt hihetetlen mennyiségű tárgyi anyag és szaktudás halmozódott fel, amely indokoltá tette, hogy ezeket a kulturális javakat önálló múzeumban gyűjtsék össze. A körmöcbányai pénzmúzeumot – nem a pénzverdében, hanem a városban, a városi polgárok gyűjteményeiben felhalmozott műtárgyakból – 1890-ben alapították meg, mindmáig a Kárpát-medence egyetlen hivatalos pénzmúzeuma. Mielőtt a múzeum történetét, gyűjteményét bemutató kiadványt közelebből is megismer-nénk, érdemes megvizsgálunk, vajon miért egyedüli a körmöcbányai múzeum.¹

Rögtön adódik a kérdés, hogy Budapesten, ahol 1926-tól Magyarország pénzeit újból verik, miért nincs ilyen intézmény. 1918 novemberében ugyanis a Magyar Állam (formálisan akkor éppen Magyar Népköztársaság) a fenyegető cseh betörés miatt leszereltette a körmöcbányai pénzverő gépeit, sebtében összepakolták az ott őrzött értékes pénzverdei műtárgyanyagot, majd mindezt Budapestre szállították.² Ennek a muzeális anyagnak – amely az elmúlt száz év során komoly veszteségeket szenvedett el: gyakorlatilag szétszóródott – tudományos feldolgozása és közzététele nem történt meg. Ha mindez az azóta *Kremnica* néven ismert városban marad, a szlovák kutatás feltehetőleg nem mulasztotta volna el ezt a munkát elvégezni (kiindulva abból, hogy az ott hagyott 1918 előtti, osztrák–magyar vonatkozású anyag tekintetében számos publikáció jelent meg), igaz, eredményeit

1 A Körmöcbányai Pénz- és Emlékérem-múzeum (Múzeum minci a medaili v Kremnici) honlapja: <http://www.muzeumkremnica.sk/sk/uvod> (letöltés ideje: 2018. szeptember 10.)

2 A körmöci verde magyar fennhatóság alatti utolsó időszaka, leszerelése: *B. Nánási Éva*: Adatok a körmöcbányai verdéből az I. világháború végén. In: Emlékezés a 650 éves Körmöcbányára. Szerk. *Gedai István*. Magyar Numizmatikai Társulat, Budapest, 1978. [1980.] 40–45.

egy másik, magyar szemmel nem túl kedvező narratívában jelenítette volna meg.³

Budapesten nincs olyan önálló és állandó kiállítás, amely a magyar pénztörténet teljességét mutatná be. A legjelentősebb éremgyűjteménnyel rendelkező Magyar Nemzeti Múzeum történeti kiállításában ugyan hangsúlyosan szerepelnek a pénzürmék, de ez nem önálló numizmatikai kiállítás. A Magyar Nemzeti Bank második világháború után létrejött Bankjegy- és Éremgyűjteménye kicsiny, majd látogatóközpontként nagyobbra nőtt állandó kiállításával sokáig igyekezett betölteni ezt az űrt, jelenleg azonban ez a kiállítás sem látogatható (elvileg folyamatban van egy új látogatóközpont–pénzmúzeum kialakítása).⁴

Különös múzeumtörténet

A körmöcbányai pénzmúzeum eredetileg városi múzeumként jött létre 1890-ben, városi polgárok és a városháza gyűjteményeiből. A műgyűjtésnek Körmöcbányán komoly hagyományai voltak, az első ismert gyűjtő az 1589-ben elhunyt *Roll Farkas* alkamaragróf volt. A műgyűjtés tovább folytatódott a XVIII. században is, azonban a múzeumalapítás gondolata csak viszonylag későn, a városi levéltárosnak, *Krizskó Pálnak* (1841–1902) köszönhetően hozott eredményt. Krizskó ugyanis a városháza épületében felhalmozott muzeális értékű tárgyakat különválasztotta a levéltári fondoktól, amelyeket egyébként külön épületben helyeztek el. 1890-ben Krizskó két múzeumi leltárkönyvet nyitott meg: egyet a pénzürmének és az emlékérmeknek, egy másikat pedig a további műtárgyaknak – ezzel gyakorlatilag megalapította a múzeumot; egyidejűleg megrendezte az első állandó kiállítást is. 1922–1932 között az ismert

3 Néhány, 1920 után megjelent összefoglaló munka: *Matunák, Michal*: Z dejín slobodného a hlavného banského mesta Kremnice. Slobodné a hlavné banské mesto Kremnica, 1928.; *Kremnická Štátna mincovňa. Slovenský fond výtvarných umení*, Bratislava, 1962.; *Kazimír, Štefan – Hlinka, Jozef*, *Kremnická mincovňa. 1328–1978*. Osveta, Kremnica, 1978.

4 Az MNM Éremtár történetének modern feldolgozásában számtalan adat található az Éremtár által szervezett kiállításokról: *Pallos Lajos*: Az Éremtár. In: A 200 éves Magyar Nemzeti Múzeum gyűjteményei. Magyar Nemzeti Múzeum, Budapest, 2002. 223–275. Az MNB Bankjegy- és Éremgyűjteménye tekintetében egy ismeretterjesztő füzet jelent meg, de ez is részletesen ismerteti az éremgyűjtemény által szervezett kiállításokat: *Garami Erika*: A Magyar Nemzeti Bank Bankjegy- és Éremgyűjteménye. Magyar Nemzeti Bank, Budapest, 2000. Az újabb tervekről, lásd: <https://penzmuzeum.hu/> (letöltés ideje: 2018. szeptember 10.)

történész, *Matunák Mihály* (1866–1932) vezette a múzeumot.⁵ Halála után az adminisztrációs feladatokat a városháza tisztviselői látták el. Időközben átalakult a szlovák múzeumi rendszer: a járási tudományos múzeummá „előléptetett” intézmény először a Szlovák Nemzeti Múzeum, majd a városi tanács fennhatósága alá került. A függetlenné vált intézmény első igazgatója *Otto Hellenstein* (1907–1984) lett. Jelentős gyűjteménygyarapodás következett: a numizmatikai anyag mellett komoly mennyiségű bányászati emlék került a raktárakba, és a múzeum újrapozicionálása is megtörtént: numizmatikai csoportokkal vették fel a kapcsolatot, így az intézmény valódi szakmai műhellyé vált. 1976-ban újabb változás következett: az intézmény hivatalosan is pénz- és emlékérem-múzeum lett, és a járási tanács fennhatósága alá került. Ettől kezdve a legfontosabb gyűjtőkörre a körmőci pénzverde tevékenységének dokumentálása vált, ebben a szellemben ünnepelte meg Körmőcbánya városi kiváltságának 650. évfordulóját 1978-ban (új kiállítás nyílt a pénzverés, a bányászat és az emlékérem-készítés történeti emlékeinek bemutatására). Az 1980-as években már kortárs éremművészeti kiállításokat is szerveztek, de nem feledkeztek el a múzeum nem numizmatikai jellegű műtárgyairól: ezek bemutatásának egyik alkalma volt a körmőcbányai művészek múltja és jelene című kiállítás megrendezése. Az 1989-es fordulat után a múzeum a szlovák kulturális minisztérium fenntartásába került, majd 1992-ben először a pénzügyminisztérium, aztán a Szlovák Nemzeti Bank vette át a feladatot: ezzel a múzeum végleg numizmatikai szakintézménnyé vált. A pénzmúzeum Körmőcbánya főterén jelenleg több műemlék épületet is birtokol, ezekben kiállításai, illetve a múzeumi raktárai és irodái is végleges helyet találtak. Pénztörténeti állandó kiállítása („Az érem két oldala – pénzverés és emlékérem-készítés Szlovákia történetében”) a Kárpát-medence vélhetően legnagyobb volumenű a maga nemében. Ebből a szempontból különösen is fontos kiemelni, hogy minden, a modern Szlovákia területén használt pénzt, bankjegyet kiállítottak (így a pengőt is).

A múzeum gyűjteménye egyaránt tartalmaz pénzérmeket, emlékérmeket, papírpénzeket és értékpapírokat, az állandó kiállítást a mintegy 20 ezer darabos gyűjteményi anyagból rendezték meg.⁶

5 Matunák Mihály szlovák nyelvű, nagy összefoglalását (Matunák, Michal i. m.) Ernyey Józsefnek magyarul dedikálta: „Ernyey József barátomnak / hálás szeretettel / Körmőcbánya, 1928. aug. 26. / Matunák Mihály / v. levéltáros”. A dedikált kötetet ma a Magyar Nemzeti Múzeum Éremtára őrzi (Lelt. N. 2831.).

6 A múzeum honlapja: <http://www.muzeumkremnica.sk/sk/uvod> (letöltés ideje: 2018. május 19.)

A múzeum fennállásának 125. évfordulója alkalmából megjelentetett kiadványból nemcsak a gyűjtemények történetét ismerhetjük meg, hanem a katalógus-szerűen összeállított fejezeteknek köszönhetően legszebb darabjaikat is. A közölt anyag nagyon jelentős részben magyar vonatkozású műtárgyakból áll, ezért a szép kiállítású könyv a magyar pénztörténet művelői számára is megkerülhetetlen: valódi referencia-munka.

Daniel Haas Kianička – Martin Chmelík – Magdaléna Kamhalová: Múzeum minci a medaili Kremnica. Museum of Coins and Medals in Kremnica. 1890–2015. (Pénzek és érnek múzeuma Kremnicán. 1890–2015) Národná Banka Slovenska, [Bratislava,] 2015. ISBN 978-80-8043 207-2 36 o. + számozás nélkül sok képtábla.

Gyöngyössy Márton

„A velenceiekkel is békesség legyen”: a XVII–XVIII. századi oszmán–velencei kapcsolatok.

A könyv török szerzője, *Güner Doğan* olyan ankarai történész, aki már a doktori képzése alatt eljutott a Velencei és a Bolognai Tudományegyetemre és alkalmat nyílt kutatni nem csupán isztambuli levéltárakban és könyvtárakban, hanem az említett Velence és Bologna mellett Nápolyban, Genovában, Padovában, Párizsban és Londonban is. Ezeknek a kutatásoknak, s természetesen ezek közül is leginkább a Velencei Állami Levéltárban talált eredményeit azután szervesen sikerült beépítenie a XVII–XVIII. századi velencei–oszmán kapcsolatokat tárgyaló munkájába.¹ Güner Doğan tehát ahhoz a jól felkészült, nyelveket beszélő, az európai tudományosságra nyitott generációhoz tartozik, melynek fontos és a törökországi kutatásban eddig nagy hiányosságokat, egyoldalúságokat mutató eredményei napjainkban kezdenek kibontakozni. Doğan első publikációja egy forráskiadás volt 2015-ben,² melyet *Mehmed Demiryürekkel* közösen rendeztek sajtó alá. Ez a kiadvány a bemutatandó monográfia egyik fontos forrását képezi.

Az Oszmán Birodalom és a Velencei Köztársaság kapcsolata a XIV. század második felére nyúlik vissza, s a hosszú, küzdelmes szomszédság³ történetét azóta számos kutató feldolgozta. Közülük érdemes kiemelni *Mahmut Şakiroğlu*⁴ és *Mustafa Tayyib Gökbilgin*⁵ nevét, akik a legkorábban kezdtek el a Velencei Állami Levéltárban az oszmán kapcsolatokra vonatkozó for-

1 Forrásainak felsorolását a 325–338. oldalig a velencei levéltári egységek felsorolása teszi ki, majd ez után következnek az isztambuli levéltár és könyvtárak, a Bolognai Egyetemi Könyvtár és az egyéb velencei, padovai, genovai és nápolyi könyvtárak felhasznált fondjai a 341-ig oldalig.

2 *Mehmet Demiryürek* és *Güner Doğan*, szerk., *Boundary Letters. Ottoman Officials to Luigi Ferdinando Marsili (1699-1701)* (Ankara: Ankara Birleşik Dağıtım Kitabevi, 2015).

3 Oszmán–velencei háborúk: 1463–1479, 1499–1503, 1537–1540, 1570–1573, 1645–1669, 1684–1699, 1714–1718.

4 *Mahmut Şakiroğlu*, „Venedik Devlet Arşivinde Bulunan İstanbul Balyosu Arşivi Üzerine Bir Araştırma”, in *Studia Turcologica Memoriae Alexii Bombaci Dicata*, szerk. Aldo Gallotta és Ugo Marazzi (Napoli, 1982), 469–80.

5 *Mustafa Tayyib Gökbilgin*, „Le relazione veneto-turche nell’età di Solimano il Magnifico”, *Il Velro* XXIII, sz. 2–4 (1979): 277–90.

rásokat kutatni és kiadni, valamint *Şerafettin Turan*.⁶ Velencei részről már korábban megindult az Oszmán Birodalommal való kapcsolatok kutatása: ebben a kérdésben *Luigi Bonelli*, *Ettore Rossi*, *Alessio Bombaci*, *Aldo Gallotta*, *Girogio Vercellin*, a *Carla Coco - Flora Manzonetto* szerzőpáros és mindenekelőtt *Paolo Preto*⁷ nevéhez fűződnek elvitathatatlan érdemek, míg a ma is aktív kutatógenerációból meg kell említenünk *Maria Pia Pedani*,⁸ *Vera Costantini*⁹ és *Giampiero Bellingeri* nevét, aki leginkább a kérdés irodalmi vetületeivel foglalkozik. Ilyen komoly kutatási előzményeket követően jelent meg Doğan mindenképpen hiánypótlónak nevezhető munkája, mely ennek a több évszázados kapcsolatnak a végén ragadott meg két alapvető fordulópontot: a karlócai (1699) és a pozsareváci béke (1718) történetét a két államalakulat életében. Munkájából kiviláglik, hogy a két kultúra tagjai, nem csupán háborúztak és kereskedtek egymással, hanem a tárgyalóasztal mellett is, jóllehet nehézségek árán, de megtalálták egymással a hangot és megegyezésre tudtak jutni.

Doğan munkájának forrásai között megtaláljuk a Velencei Állami Levéltár, a velencei Correr Múzeum, a velencei Marciana Könyvtár, a bolognai és a padovai Egyetemi Könyvtár, a genovai és a nápolyi Állami Levéltár, az isztambuli Başbakanlık Osmanlı Arşivi, a Süleymaniye Kütüphanesi és a Topkapı Sarayı Müzesi levéltári iratait és kézíratait. Ezek között a szerző felhasználta többek közt a bailók¹⁰ (a Velencei Köztársaság állandó követei az oszmán fővárosban) jelentéseit, leveleit (*dispacci*) és a küldetésük végén a Szenátusban felolvasott beszámolójukat (*relazione*), a békét követő

6 *Şerafettin Turan*, Türkiye-İtalya İlişkileri: Selçuklulardan Bisans'ın Sona Erişine (Ankara, 2000).

7 *Paolo Preto*, Venezia e i turchi (Firenze, 1975); *Paolo Preto*, I servizi segreti di Venezia. Spionaggio e controspionaggio ai tempi della Serenissima (Milano, 1994); *Paolo Preto*, „I Turchi e la cultura veneziana del Seicento”, in *Storia della cultura veneta*, szerk. G. Arnaldi és M. Pastore Stocchi, köt. 4/2 (Vicenza, 1984), 313–41.

8 A teljesség igénye nélkül néhány az oszmán-velencei kapcsolatok történetével foglalkozó munkái közül: *Maria Pia Pedani*, La dimora della pace. Considerazioni sulle capitolazioni tra i paesi islamici e l'Europa (Venezia, 1996); *Maria Pia Pedani*, Inventory of the „Lettere e scritture turchesche” in the Venetian State Archives, basato su materiale raccolto da A. Bombaci (Leiden-Boston, 2010); *Maria Pia Pedani*, „Elenco degli inviati diplomatici presso i sovrani ottomani”, *Electronic Journal of Oriental Studies* 5, sz. 4 (2002): 1–54; *Maria Pia Pedani*, „Consoli veneziani nei porti del Mediterraneo in età moderna”, in *Mediterraneo in armi* (secc.XV–XVIII), szerk. A. Cancila (Palermo, 2007), 175–205.

9 *Vera Costantini*, Il sultano e l'isola contesa. Cipro tra eredità veneziana e potere ottomano (Torino: UTET, 2009); *Vera Costantini*, „Un esercizio di umiltà: leggere la storia patria veneziana sulle fonti ottomane”, *CHEIRON* 60 (2014): 183–92.

10 *Eric R. Dursteler*, „The Bailo in Constantinople. Crisis and Career in Venice's Early Modern Diplomatic Corps”, *Mediterranean Historical Review* 16, sz. 2 (2001. december): 1–30.

határfelmérés során keletkezett iratokat, térképeket és levelezést, a helyi *provveditore*-k (kormányzók) és pasák különböző jelentéseit, az oszmán államférfiakkal folytatott levelezéseket és oszmán részről a velenceieknek kiadott *ahidnâme*-kat (paktumokat, megegyezéseket).

Doğan, miután bemutatja az Oszmán Birodalom és az európai hatalmak közt zajló Szent Liga háborúja (1683/4–1699) közben folyó béketárgyalási kísérleteket és a karlócai békéhez vezető folyamatokat, bemutatja magát a karlócai békekötést is. A karlócai és később, a pozsareváci béketárgyalásokon is, a Velencei Köztársaságot egyik legtapasztaltabb diplomatája, Carlo Ruzzini (1653–1735)¹¹ képviselte, aki a latinon – és természetesen az olaszon – kívül tökéletesen beszélt franciául és spanyolul, valamint nagy diplomáciai gyakorlattal rendelkezett, hiszen Franciaországban, Angliában, Hollandiában, Spanyolországban, Isztambulban, és a bécsi udvarban is tevékenykedett; valamint az ő közreműködése folytán léptek be az oroszok a Szent Liga néven ismert törökellenes szövetségbe. De a Velencei Köztársaság változatlanul fennálló nagyhatalmi igényei és megfigyelt ereje közti feszültség a béketárgyalások során így is világosan megmutatkozott, és a békeművek nemegyszer megfenekleni látszottak. A két béke közti időszak és a békekötések részletes ismertetése mellett Doğan monográfiájának az egyik legnagyobb újdonsága, hogy a már jobban ismert, a karlócai békét követő határkijelölést¹² ismertető rész mellett nagy hangsúlyt kap a kötetben a pozsareváci béke¹³ és a békét követő, a két állam határának kijelölését célzó folyamat bemutatása is. A velenceiek és az oszmánokat képviselő III Ahmed (1703–1730) és a nagyvezér által kinevezett Jirmiszekiz Mehmed Cselebi – aki később francia követsége nyomán komoly hírnévre tett

11 Ruzzini később Utrechtben és Pozsarevácon is képviselte a Köztársaságot, majd élete végén dózsévé választották (1732–1735).

12 Mónika F. Molnár, „Karlofça antlaşmasından sonra Osmanlı-Habsburg sınırı (1699–1701)”, in Osmanlı I. Siyaset, szerk. Eren. Güler (Ankara, 1999), 472–79; Mónika F. Molnár, „Luigi Ferdinando Marsigli e gli Ottomani. La frontiera asburgico-ottomana dopo la pace di Carlowitz”, in La politica, la scienza, le armi. Luigi Ferdinando Marsigli e la costruzione della frontiera dell’Impero e dell’Europa, szerk. Gherardi Raffaella (Bologna: CLUEB, 2010), 147–172; Mónika F. Molnár, „Il Triplice Confine. Delimitazione del confine veneto-turco-asburgico dopo il trattato di Carlowitz (1699)”, in I Turchi, gli Asburgo e l’Adriatico, szerk. Gizella Németh és Adriano Papo (Trieste, 2007), 163–171; Mónika F. Molnár, „Tárgyalási technikák és hatalmi játszmák. A Habsburg és az Oszmán Birodalom közötti határ meghúzása a karlócai békét követően”, Századok, 2006. június, 1475–1502.

13 Güner Doğan, „Osmanlı Venedik Sınırında Son Savaş ve Pasarofça Antlaşması Müzakereleri 1701–1718”, in Halil İnalcık armağanı III, szerk. Ahmet Özcan (Ankara: Doğu Batı Yayınları, 2017), 106–154, https://www.academia.edu/36108340/Osmanli%C4%B1_Venedik_S%C4%B1n%C4%B1r%C4%B1nda_Son_Sava%C5%9F_ve_Pasarof%C3%A7a_Antla%C5%9Fmas%C4%B1_M%C3%BCzakereleri_1701-1718.

szert – és Ibrahim Efendi Pozsarevácon 1718. június 16. és július 12. között összesen négy alkalommal ültek össze. Ennek eredményeképpen született meg az a záróformulával együtt huszonhat pontból álló békeszöveg, melyet Ruzzini és a holland és angol közvetítők 1718. július 21-én írtak alá. A békeszerződés első nyolc pontja a két állam közti területi elhatárolást, a határok kijelölését foglalja magában, mely itt, a karlócai békétől eltérően, nem az *uti possidetis* alapelve alapján lett meghatározva, és alapvetően kedvezőtlennek tűnt a háborút győztes félként befejező tengeri köztársaság szemében. A Velencei Köztársaság ugyanis elveszítette Moreát Sudával, Spinalongával és Tinével együtt, de ahogy *Vendramino Bianchi*, Ruzzini titkára a béketárgyalásról készült kiadványában megjegyezte, ezek a szigetek nem hoztak semmiféle hasznot, sőt némely esetben kifejezetten terhet jelentettek a köztársaságnak.¹⁴ Kárpótlásul Dalmáciában és az Albania veneta régióban kapott birtokokat, ahol hosszabb időre megszilárdult a velencei uralom, illetve a peloponnészoszi félszigettől délre található kicsiny Kíthira (olaszul: Cerigo) szigetét tarthatták meg, aminek a jelentőségét az adta, hogy a velencei flottának bejáratot biztosított a szigetvilágba. A karlócai békében szerzett *acquisto nuovo* (új szerzemény) után a Pozsarevácnál újonnan szerzett területeket az *acquisto nuovissimo* (legújabb szerzemény) jelzőkkel illették. Miután a diplomaták munkája befejeződött, immár a határkijelölő biztosokra várt a tényleges határvonal kijelölése és meghúzása. Ezt a három esztendőn át tartó munkát oszmán részről Hadzsi Mehmed efendi és Oszmán boszniai pasa, míg velencei részről a régió *provveditoreja*, Alvise Mocenigo végezte el, emiatt nevezik ezt a határvonalat az itáliaiak „*Linea Mocenigo*”-nak.

A karlócai és az utolsó török–velencei háborút lezáró pozsareváci béke a meggyengült Velencei Köztársaság és a hanyatlóban levő Oszmán Birodalomnak is fordulópontot jelentett, melynek nyomán az oszmán–velencei kapcsolatok alapvetően megváltoztak. A gyakran nyílt konfliktusban végződő, a Földközi-tenger keleti medencéjének birtoklásáért folytatott rivalizáció helyét ezután békés együttélés foglalta el. Güner Doğan kiváló forráson és komoly kutatáson alapuló munkája a továbbiakban nélkülözhetetlen lesz a témával és a korszakkal foglalkozó kutatók számára.

Güner Doğan: „Venediklü ile dahi sulh oluna”: 17 ve 18 yüzyıllarda Osmanlı-Venedik ilişkileri. („A velenceiekkel is békesség legyen”: a XVII–XVIII. századi oszmán–velencei kapcsolatok.) İstanbul: İletişim Yayınları, 2017. 366 o.

F. Molnár Mónika

14 Vendramino Bianchi, *Istorica Relazione della Pace di Posarovich di Vendramino Bianchi* (Padova, 1719), 161–162.

II. Fülöp – királytükörben

Angelantonio Spagnoletti, a Bariban működő Aldo Moro Egyetem nyugalmazott történészprofesszora *II. Fülöp (Filippo II)* című monográfiájában a cím- és főszereplőről visszhangszerűen ismétlődnek efféle megállapítások: „a Föld sosem látott nála nagyobb királyt”, „a kereszténység leghatalmasabb uralkodója”, „a világ valaha volt legnagyobb hatalmú monarchája” (10., 79., 197.). De mindez kevésnek bizonyult az örök dicsőséghez. Írhattak róla bármennyi dicshimnusz udvari történetírói, udvaronc költői, bértollnokai, szolgálói, talpnyalói, hasonlíthatták Dávidhoz, Salamonhoz, Jóbhoz, Augustushoz, Traianushoz, Constantinusoz (252.) e magasztalások nem ellensúlyozhatták azt a sötét képet, amelyet a világirodalom olyan klasszikusai hagytak az utókorra, máig meghatározó élménnyel, mint Goethe, Schiller és Alfieri, közülük is legfőképpen Schiller a Don Carlosban. A felvilágosodás korának szellemóriásai ugyanis, az emberi jogok híveiként, Fülöpben mindazon negatívumoknak a megtestesítőjét, történelmi jelképét látták, amiket leginkább gyűlölték: a zsarnokságnak, az intoleranciának, a fanatizmusnak, a babonaságnak, az obskurantizmusnak, az eretneküldözésnek, a szenteskedésnek, a kegyetlenségnek, a szabadságharcok vérbefojtásának... Spagnolettinek abban természetesen igaza van, hogy más a költészet és más a történettudomány (ámbar, ne feledjük, Schiller nagy történész is volt), de azért az, hogy az említett szépírók neve nem szerepel még a névmutatóban sem, ébreszt némi gyanút az olvasóban. Ahogyan az a személyes húr is, melyet bevezetője végén a szerző megpendít: „Ez az én Fülöpöm.” (14.) Vajon mondaná-e más életrajzíró, hogy „ez az én Neróm”, „az én Dzsingisz kánom”, „az én Mussolinim”, „az én Sztálinom” stb.? Nem sejtet ez némi elfogultságot?

De, sejtet. És joggal. Az alapos, pontos, bőséges szakirodalmat hasznosító és idéző, ámde elfogult életrajzban együtt van minden, ami egy Fülöp-apológiához kell. És hiányzik vagy minimanizálódik-marginalizálódik minden, ami ezzel ellentétes. Fülöp uralmát baljós fénnel világították meg az eretnekek máglyái. Pontosan mennyi? Senki sem tudja, Spagnoletti kí-

sérletet sem tesz megbecsülésére, csupán annyit ismer el, hogy a király „megszámlálhatatlanul sok auto da fét tisztelt meg jelenlétével” (158.), lévén „a rendíthetetlenlenség (milyen szép, elegáns szó! – M. I.), mellyel Fülöp az eretnokség és általában a heterodoxia elleni harcát folytatta, kezdettől fogva személyisége és uralkodása megkülönböztető sajátossága” (158.). A monográfusnak azért a javára írható, hogy még spanyol eredetiben is idézi, amit Fülöp egy olasz eretneknek, Carlo de Sessónak mondott: „Én magam vinném a fát saját fiam máglyájához, ha olyan gonosz lenne, mint Ön.” (159.) Ám olyan minősítéseket, mint fanatikus, vakbuzgó, tömeggyilkos hiába keresnénk a kötet lapjain. Nyilván a tudományos stílus visszafogottsága okán.

Ad vocem, Don, Carlos! Schiller remekművének főszereplője nyilvánvalóan idealizált személyiség. Ám Spagnoletti ellen-portréja nem áll sokkal közelebb a történelmi igazsághoz: a trónörököszt elmeháborodott, „nagyon rossz természetű”, közveszélyes fiatalembernek pingálja le, majd elégedetten nyugtázza: „Spanyolország szerencséjére a monarchia irányítása nem lett Carlosra bízva.” (115–116.) Ez a „szerencsére” különösen megdöbbentő, figyelembe véve, amit egy lappal odébb olvashatunk, tudniillik, hogy Fülöp „börtönbe vetette fiát és a halálát okozta” (117.): „talán megfojtották, talán az ereit vágták fel” (uo.). Ismerjük el, egyik sem olyan szörnyű halálnem, mint ha a királyfit az atyai kézzel összehordott fahasábokon égették volna el elevenen (lásd a fenti idézetet).

A „fülöpi monarchia” (78.) apológiája mellett, s attól elválaszthatatlanul, a katolikus egyház kendőzetlen apológiája is jócskán közrejátsszik abban, hogy a „fülöpi” külpolitikát is úgy állítja be a biográfus, mint egy békeszerető, jóságos felség törekvését az áldásos, istenes „pax hispanica”-ra (211.). Már-már mulatságos, amikor azt írja: „Tény, hogy a király inkább a békét szerette, hacsak nem ő volt az, aki háborút indított.” (220.) És nem keveset indított, szinte mindegyiket a vallás, a katolicizmus, a hitvédelem jelszavával. Az „eretnek”, protestáns I. Erzsébet Angliája ellen küldött „Legyőzhetetlen Armadát” (melyet Drake admirális és „Vihar Tengernagy” mindazonáltal legyőztek) Spagnoletti azzal magyarázza-mentegeti, hogy Erzsébet „szított háborút Németalföldön” (200.). A hollandok honvédő szabadságküzdelmének véres, tömegmészárlásokkal való leverését, a „merev és gögös” (és mellelleg vérszomjas és tömeggyilkos) Alba herceg (185.) rémtetteit nem tekinti „agresszív” háborúnak (181–191.). A Franciaország elleni háborúskodást így indokolja (korántsem elítélően): Fülöp „nem tűrhette, hogy Franciaország hugenottává váljon és kiindulópontja legyen a népek által uralkodóik ellen kirobbantott lehetséges felkeléseknek, eretne-

kek kezére jutván és negatív példát mutatván a németalföldieknek” (207.). Az óceánon túli („Ultramar”), újvilági erőszakos-véres hittérítést a történettudós Tommaso Campanella szavaival véli igazolni: „a spanyol király a keresztény vallást terjesztette, melyet a természetjog véd”, szemben „az indiánokkal, akik megsértették a természetjogot” (229.). A szegény olasz filozófusnak a huszonnyolc esztendő során, amit a spanyol inkvizíció nápolyi börtönében töltött, volt ideje megbánni a világtörténelem egyik legnagyobb zsarnokáról papírra vetett illuzórikus sorait.

Angelantonio Spagnoletti: Filippo II (II. Fülöp), Salerno Editrice, Roma, 2018, 377 o.

Madarász Imre

A weseli konvent

Jesse Spohnholz a Washingtoni Állami Egyetem professzora és az Amszterdami Vrije Egyetem kutatója. Könyvében a weseli konvent igaz történetének eredt a nyomába: miért olyan nevezetes ez a konvent, miért hivatkoznak rá, írnak róla a történészek 450 év óta. A szerző eddig megjelent könyvei: *The Tactics of Toleration: A Refugee Community in the Age of Religious Wars* (2011), *Exile and Religious Identity, 1500-1800* (2014) és (társszerzővel) *Archeologies of Confession: Writing the German Reformation, 1517–2017* (2017).

A bevezetőből megtudjuk, hogy az eddigi szakirodalom szerint 1568. november 3-án több mint ötven kálvinista vezető gyűlt össze titokban Weselben, a Rajna-parti német városban. Habsburg-Németalföldről menekültek át a német Kleve hercegségbe, miután hazájukban részt vettek a templom- és képrombolásban, és tízezreket térítettek el a katolicizmustól. Amikor a spanyol kormányzat letörte az 1566–67-es évek erőszak hullámát, a kálvinistáknak menekülniük kellett. Májig nem lehet tudni, hol találkoztak Weselben: egy kápolnában, magánházban, esetleg egy pajtában. Megszövegeztek 122 cikkelyt, 23 oldalnyi latin szöveget, ebben meghatározták a jövőbeni református egyház alapelveit, felépítését, működését. Az iratot hatvanhárman írták alá. Céljuk a németalföldi katolikus egyház megdöntése volt. Tudatában voltak, hogy súlyos üldöztetés várhat rájuk, ezért a legnagyobb titokban szervezkedtek. Nincs semmiféle feljegyzés róluk. Rejtély, hogyan tudtak észrevétlen maradni, hogy nem tűnt fel, hogy ezek az emberek nincsenek otthon. A reformáció korának egyik legjelentősebb egyházi találkozóját tartották meg úgy, hogy a cikkelyeken kívül nem hagytak nyomot maguk után. A weseli konventet a történészek négy évszázadon át az új németalföldi kálvinista egyház alapító okiratának tartották. A konvent történetét tanulmányok, könyvek és egyházi publikációk sora írta meg.

Ez a gyűlés pedig nem létezett! Soha nem tartották meg. Történészek találták ki – állítja Jesse Spohnholz. Szerzőnk megpróbálja feltárni, mi történt valójában 1568. november 3-án, és mi vezette a történészeket az események

hamis magyarázatához. Az tűnt fel neki, hogy a Weselben lakó katolikusok, lutheránusok, reformátusok, mennoniták mindegyike a weseli konventre hivatkozik. Próbált anyagot gyűjteni a konventről, de semmit nem talált. Nem említi egyetlen egykorú feljegyzés; nincs róla szó sem a későbbi emdeni zsinat, sem a weseli egyház irataiban. Nem szólnak róla magánlevelekben, sem a városi hatóság feljegyzéseiben. Az egyetlen bizonyíték egy 25 oldalas latin kézirat, amelyet ma Utrechtben, a Régi Zsinati Levéltárban őriznek. A szövegből egy megújított egyház körvonalai rajzolódnak ki. Spohnholz egy 1618-as londoni iratcsomóban talált rá, ott Weseli Nemzeti Zsinatként említették.

Spohnholz a saját könyvét egyszerre mikro- és makrotörténelmi munkának tartja. Mikrotörténelem, mert egy dokumentumnak deríti fel a keletkezési és őrzési körülményeit és utóéletét. Makrotörténelem, mert áttekintést nyújt a kor európai változásairól és a történetírás formálódásáról. Az 1560-as években küzdelem folyt Németalföldön a spanyol király és a helyi vezetők között, a katolikusok és a protestánsok között. Az emberek a vallási hovatartozásuk tisztázásáért küzdöttek. Ennek dokumentuma a weseli irat.

A weseli határozatok előzménye volt, hogy a vallonok és flamandok titokban tartott zsinataikon már 1561 és 1566 között megerősítették református hitük tételeit, és a katolikus egyház püspöki hierarchiájától konzisztórium rendszerrel különítették el magukat. Ezek a korai, titkos összejövetelek Guy de Bres vallon pap belga hitvallását (1561) fogadták el. 1566-ban, mint ismeretes, Németalföldön a kegyetlen vallási üldözések miatt a református prédikátorok által feltüzelt tömeg lerombolta a katolikus templomok képeit, szobraikat. Vezetőik Petrus Dathenus és Herman Moded voltak. A mozgalom résztvevői egy részének neve szerepel később a rejtélyes weseli dokumentumon! Orániai Vilmos megpróbált rendet teremteni, Pármai Margit fegyverrel támadt a lázadókra. A református vezetők gondja az volt, közeledjenek-e a lutheránusokhoz, és ellenállhatnak-e a keresztények a zsarnok kormánynak. A reformmozgalom megosztott volt, ezért nem írta alá mindenki a weseli dokumentumot.

Pármai Margit, majd Alba hercege intézkedéseinek következtében a protestánsok tízezer számra menekültek Emden, Wesel, London és Norwich városokba. Orániai Vilmos átállt a felkelők oldalára, és fegyveres harcra készült. Apológiájában kifejtette, hogy nem a király, hanem a gonosz tanácsadók ellen támad. Alba több alkalommal győzött, és kivégeztette Egmont és Horn grófokat. Vilmos ezután már harmincezres sereggel indult Alba ellen. Az útjába eső városok azonban nem csatlakoztak hozzá, a spanyol helytartó pedig váratlanul lemeszárolta a reformátusok kétezer emberét. Vilmos

erőforrásai elfogytak, így a tél előtt visszavonult a harcoktól, csapatai ellenőrzés nélkül raboltak, fosztogattak. November elején a reformátusok még nem tudhattak a vereségekről, ekkor írták bizakodóan a weseli tervezetet.

A weseli kézirat hét és fél főlíóból, huszonhárom oldal latin szövegből, és nyolc fejezetből áll. Az egész egy kéz írása, melyet a többiek aláírásukkal jóváhagytak. Az iratnak nincs címe, weseli konventnek később nevezték el a történéseket. Ez áll latinul az oldal tetején: „Különös fejezetek vagy cikkek, melyek Németalföld egyházának szolgálatában részben szükségesnek, részben hasznosnak ítéltetnek”. A nyolc fejezet témája: 1) regionális egyházi tanácsok (osztályok) szervezése, 2) lelkészek, 3) katekizmus, 4) öregek, 5) diakónusok, 6) keresztelés és úrvacsora, 7) házasság és 8) egyházi fegyelem. Az egyes részek cikkelyekből állnak. Az irat a dátummal zárul: „Wesalia 3 Novembris anno 1568”. Ezután következik a hatvanhárom aláírás, ezekből tizenkettőt a távollévők nevében írtak alá, és néhány üres oldal a későbbi aláírók számára.

A szöveg Pál apostol szavaival kezdődik: Isten egyházában mindent „rendesen és megfelelően” kell elvégezni (Kor:14:40). Jézus Krisztus kegyelmével a Biblia alapján fel kell építeni „a legjobb református egyházat” Németalföldön. Tennivalók: a tizenhét tartomány szervezzen közösen zsinatot. Fogadják el a szentségek közül a keresztséget és az úrvacsorát. Lelkészekből és világi öregekből szervezzenek helyi konzisztóriumokat, más néven presbitériumokat. Feladatuk ellenőrizni az egyház tagjainak hitét és viselkedését. Csak akkor közösiíthetnek ki valakit, ha már a nevelés és a meggyőzés nem használ. Az öregek dolga figyelni, nincs-e bálványimádás, istenkáromlás és fényűzés a gyülekezetben. A diakónusok feladata a könyörületesség és a szociális gondozás. A helyi konzisztóriumok alkossanak közös fórumot. A regionális egyházi szervezetek rendszerét nevezzék osztálynak (a franciáknál classe vagy classis), amelynek élén a központi nemzeti zsinat áll. Az egyes egyházak között ne legyen hierarchia. Fontos az egyházi fegyelem, és az eucharisztia elfogadása. Úrvacsora-vétel előtt lelkiismeretvizsgálatot kell tartani. A gyerekeknek nyilvános hitvallást kell tenniük a konfirmáció alkalmával. Végül a dokumentum a francia (Kálvin, 1559) és a belga hitvallás (Guy de Bres, 1561) elfogadását javasolja. A dokumentum cikkelyei tehát a református egyház jól megalapozott modelljét vázolták. A javaslat a jövőre vonatkozott. E cikkelyekre évszázadokon át számos tudós hivatkozott.

Jesse Spohnholz biztos benne, hogy egy ember készítette a cikkelyeket. A szöveg nem követi a református zsinatok szokásos formáit, tartalmát. Nagy létszámmal lehetetlen lett volna egyetlen napon több mint száz témát

megvitatni. Feltűnő, hogy a hatvanhármak közül csupán huszonnyolc volt lelkipásztor.

A cikkelyek olyan szerzőre utalnak, aki az augsburgi hitvallástól távol tartotta magát, és a genfi, a francia és a palatinátus modelljéhez kötődött. Bizonyos, hogy maga az első aláíró, Petrus Dathenus volt a szerző. Ő már évekkel korábban is szervezett református egyházat Németalföldön. Dolgozott Londonban John a Lasco mellett (lengyel reformátor 1499-1560, járt Debrecenben és Nagyváradon, voltak magyar kapcsolatai), azután Emdenben és Frankfurtban. Itt Kálvin tanácsokkal látta el. III. Frigyes pfalzi választófejedelem földet adott neki és felekezetének. Lefordította a heidelbergi katekizmust és a Zsoltárok Könyvét hollandra. Dathenus Németalföldön lelkesen részt vett az 1566–67-es „csodák éve” eseményeiben, prédikált, zsinatokat, új egyházközségeket szervezett, a későbbi aláírók egy részével együtt. Élesen ellenezte a lutheránusokkal való kiegyezést, és fegyveres harcra buzdított. Részt vett Brederode felkelésében. Mindez beleillik a weseli cikkelyek szerzőjének egyéniségébe, és személyes kapcsolatainak körébe. Járt Franciaországban, látta a nemzeti zsinatok és a classis rendszerét. A cikkelyek kifejezetten az ő egyház-szervezési tapasztalatait tükrözik. A weseli dokumentum mögött tehát nem állt jelentős vallási mozgalom, csupán egyetlen ember.

További kérdés az aláírók személye. Akkoriban kevés írat készült az emberekről. A vallási menekültek nem is akartak iratokban szerepelni. A névhasználat ingadozó, nehéz azonosítani. Magát Petrus Dathenust legalább ötféle névvel illették. Szerzőnk azt próbálta felderíteni, hogy 1566 és 1571 között hol lehettek a dokumentum aláírói. Egy részük valóban Weselben volt, de biztos, hogy nem voltak ott mindannyian nov. 3-án. Célszerűbb azt vizsgálni, hol volt maga a dokumentum. A kézirat először egy kis csoport elé került Weselben, majd Emdentől északra vitték, végül át a Csatornán Londonba, ott elraktározták, és érintetlenül hevert évtizedekig.

Spohnholz követte a kézirat útját, és igen részletesen bemutatja az aláírókat. Weselben huszonkilencen írtak alá, később még tizenhatan. Az elsők között Dathenus és Moded neve szerepel. A következő tizenhárom személy bizonyosan nem lehetett Weselben. Moded vihetett magával a kéziratot, és útközben gyűjtötte az aláírásokat. Emdenben huszonnégy aláírással gyarapodott a kézirat. Az aláírók sokfélék voltak: pap, prédikátor, jogász, kisnemes, átlagember. Moded Londonban még tíz aláírást szerzett. Angliában a többség elítélte Orániai Vilmos hadjáratát, ezért nem írták alá többen. Az aláírók nem képviselték a németalföldi református mozgalom vezetését, ezért a dokumentumot nem lehet jelentős egyházi határozatnak tekinteni.

Moded és Dathenus azoktól szerzett támogatást, akikről tudott. Az üresen maradt lapok mutatják, hogy sokkal több támogatóra számítottak. Az aláírókat ismeretség és rokonság kötötte össze. Nem mindegyikük értett egyet minden cikkellyel. A hitvallást rugalmasan fogták fel. Bár a dokumentum a történészek szemében a reformációs mozgalom megszilárdulását bizonyítja, sokkal inkább a mozgalom sokféleségét, töredezettségét érzékelteti.

Miután Dathtenus és Moded összegyűjtötték a hatvanhárom aláírást, a javaslat 1569 elején csendben bekerült az Ágoston-rend archívumába, Londonban. Újabb zsinati határozatok kötötték le a figyelmet. Weselt senki nem említette a következő ötven évben.

Vilmos, sorozatos vereségei után, Heidelbergben, III. Frigyes palotagróf udvarában szövetséget kötött Dathenus-szal, bár ő maga nem tért át a református hitre. A speyeri birodalmi gyűlésen (1570 július–december) a protestánsok kérelmet nyújtottak be a szabad vallásgyakorlás érdekében. A Szerény kérelmet (Libellus Supplex) Philip Marnix írta meg, de nem kapott elég támogatót, mert a diéta résztvevői többségükben katolikus birodalmi választók voltak.

Ezután több zsinatot rendeztek a németalföldi reformátusok. Marnix Bedburgba hívta össze őket, az augsburgi hitvallás elfogadásáról és Orániai Vilmos küzdelmeinek támogatásáról tárgyaltak. 1571 októberében Marnix megszervezte az emdeni zsinatot. Az egyház szervezetét a már régóta működő presbiteriánus felépítés szerint határozták meg. Új szabályokat is alkottak, például: az egyes egyházak egyenlőek; együttműködnek francia hit-társaikkal; a házasságkötéshez szülői beleegyezés szükséges; a jegyességet nem lehet felbontani. Weselről sem Bedburgban, sem Emdenben nem esett szó, hiszen közben megváltoztak a körülmények. 1568-ban Dathenuszék még reménykedtek, 1571-ben a résztvevők már tudták, hogy amíg a Habsburgok uralkodnak Németalföldön, addig száműzöttek maradnak. 1571-ben az 1568-as határozatok nem voltak időszerűek.

1572 nyarán az Orániai hívei számos várost elfoglaltak Holland és Zeeland területén, és ott lelkiismereti szabadságot engedélyeztek. A száműzetésből visszatérő lelkipásztorok első dolga volt a konzisztóriumok megszervezése. Súlyos gond volt a paphiány, a templomok üresen vagy romokban álltak. Az 1574-es dordrechti zsinaton jóváhagyták az emdeni cikkelyeket. Az első „nemzeti zsinat” 1578 nyarán volt Dordrechtben. Petrus Dathenus elnökölt. Diadal lehetett ez a számára. Őt weseli aláíró is jelen volt, de most sem emlékeztek meg 1568-ról. Megállapították az állami és az egyházi hivatalnokok jogkörét, a következő negyven év mégis tele volt a döntési jogkörök okozta konfliktusokkal. A middelburgi nemzeti zsinaton, 1581-ben

a papok kinevezésével, az egyházi fegyelemmel, a hitelvi elhajlások kezelésével foglalkoztak. Az 1586-os hágai zsinaton az angol Robert Dudley, Leicester grófja elnökölt. Fő cél volt kiterjedt autonómiát teremteni az új egyház számára.

Az 1580-as években Moded és Dathenus eltűntek a vallási küzdelmekből. Moded lelkipásztor volt Utrechben, először a libertinusok ellen harcolt, majd segítette őket. Korábbi holland ellenfelei javára kémkedett a németeknél. Később még visszatérhetett a köztársaságba, de nem lehetett többé pap. 1603-ban Zeelandban halt meg. Dathenus 1584-ig a Genti Kálvinista Köztársaság vezetője volt. Konfliktusba keveredett Orániai Vilmostal. Gent ostrománál részt vett a Farnese kormányzóval folytatott tárgyalásokban. A fegyverletétel után börtönben is volt, és nem prédikálhatott többé. Észak-német városokban kóborolt, vallási tévelygőként emlegették.

1600 táján a Leideni Egyetemen nagy vita bontakozott ki: Franciscus Gomarus az abszolút predestináció tételét hirdette, Jacobus Arminius pedig úgy vélte, Isten meghagyott bizonyos szabadságot az igaz hívők számára. Ami a politikát illette, a remonstráns Arminius és Oldenbarnevelt szerint a kormánynak jogában állt meghatározni az egyházpolitikát. Az ellenremonstránsok Orániai Móriccal az élükön úgy tartották, a világi hatóságnak nincs beleszólása a vallás ügyeibe. A kérdést Móric katonai ereje döntötte el, Oldenbarneveltet kivégezték, a remonstráns lelkészeket száműzték.

Az ellenremonstránsok 1618 novemberében megszervezték a Holland Református Egyház negyedik nemzeti zsinatát Dordrechtben. Az orthodox református nézetek diadalmaskodtak, ez lett az alapja a református protestantizmusnak Európa-szerte. A dorti kánont ratifikálta a francia, svájci, skót, angliai és holland református, továbbá az angol puritán egyház, amelyből egy csoport Észak-Amerikában, Massachusetts-ben alapított egyházat. A holland protestantizmus német területen, a Rajna alsó folyásánál és Westphaliában is elterjedt. 1612-ben a lutheránusok élesen elhatárolták magukat a református egyházaktól. Ez a határozat kétszáz évig érvényben maradt. Dathenus cikkelyeit nem emlegették, mégis hosszantartó jelentősége volt, mert később a református egyház alapító összejöveteleként tartották számon.

A következőkben a szerző az 1568-as cikkelyek négy évszázados utóéletét tekintette át. 1618-ban a holland reformátusok két kiadványt publikáltak, mindkettő négy zsinatról szólt, Emden, Dordrecht, Middelburg és Hága. Ekkor bukkant rá véletlenül a weseli cikkelyekre Simeon Ruytinck ellenremonstráns lelkész Londonban az Ágoston rendi szerzeteseknél. Harmonia synodorum belgicarum című munkájában (1618) a négy zsinat elé beemelte elsőnek a weseli konventet. Elsőként John Robinson leideni angol puritán

lelkész reagált Ruytinck felfedezésére, ezután Johannes Hoornbeek és Gisbertus Voetius írtak róla.

A XVII. században különös érdeklődés övezte a történelmi forrásokat. A Holland Református Egyház első központi gyűjteményét 1618-ban alapították meg, és Hágában a Rendek Gyűlése termében helyezték el. 1625-ben Verstegius, Gysius lelkészek és Ruytinck másolatokat készítettek a weseli kéziratról. 1633-ban már egy német történelemkönyvben is írtak róla. (Werner Teschemacher). Az egyik holland nyelvű másolat fordítója a latin *partim* szót *Paris*-nak értve azt írta rá, Cikkelyek, melyeket a németalföldieknek küldtek *a franciák*. Ez a példány Amszterdamban, a mennonita levéltárban pihent két évszázadon át. Egy másik másolat a kis lutheránus német államba, Lippébe, a herceg detmoldi kastélyának levéltárába került. Most, hogy már volt levéltári példány a weseli határozatokból, az orthodox reformátusok hivatkoztak rá a vitáikban. Jacobus Trigland ellenremonstrans teológus Egyháztörténetében foglalkozik vele (1650), azonban akár Ruytinck, ő sem közli a cikkelyeket. Azokat Ludovicus van Renesse jelentette meg 1664-ben.

A XVIII. században előtérbe került a hiteles történetírás kérdése. Descartes, Spinoza, Bayle, Vico, Le Clerc a tudás racionalizálására és rendszerezésére törekedtek, fontossá váltak az eredeti dokumentumok. Az antikvárianizmus sebesen terjedt Európa-szerte. Párizsban intézményt létesítettek a történelmi anyagok azonosítására és megőrzésére. Működtek magánantikváriumok is. 1733-ban Johannes Ens utrechti teológus kiadta Dathenus cikkelyeit hollandul, és Dathenust a zsinat elnökének nevezte. Hangsúlyozta, hogy a weseli zsinat javasolta elsőként a holland református egyháznak a belga konfesszió és a heidelbergi káté követését. 1736-ban a hágai kolostori templomban Quintinus Noortbergh találta meg Dathenus eredeti kéziratát, és a címlapra ráírta: „Hiteles zsinati határozatok Weselből, anno 1568”. Ezután egybekötötte az emdeni (1571, a dordrechti tartományi (1574) és a dordrechti nemzeti zsinat (1618) határozataival, és a kötegre ráírta: „A Nemzeti Zsinatok határozatai”. Noortbergh tehát gondoskodott róla, hogy a németalföldi zsinatok között elsőként a weseli kézirat szerepeljen. A református orthodoxia védelmezői ezentúl a weseli zsinatra hivatkozhattak.

A kétszáz éves évfordulón Adrianus 's-Gravenzande middleburgi református lelkész emlékezett meg az 1568-as eseményre egy kötettel. Bár feltűnt neki, hogy 1618 előtt semmilyen irat nem említi a weseli történetet, de nem kételkedett, hogy a zsinat létezett. Azzal, hogy felvetette a bizonyítékok hiányának kérdését, kutatási témává minősítette azt.

A weseli konvent a romantikus nacionalizmus korában (1815–1868) tízezrek figyelmének a középpontjába került. A francia forradalom és a napóleoni háborúk után sokan visszakívánták a monarchiát, és újjáéledt a vallássosság. Az iparosítás és urbanizáció magával hozta a polgár részvételének lehetőségét a politikai kultúrában, és a liberalizmus és a szocializmus alternatívát kínált a hitvalló világnézettel szemben. Érthető, hogy e sok változás közepette sokan visszavágytak a régi időkbe, s ez a protestánsok számára a korai kereszténység kora, még inkább a reformáció első évtizedei voltak.

Németalföldön 1815-ben az északi tartományokból, és a katolikus déli területekből létrejött Németalföld Egyesült Királysága. Az 1815-ös alkotmány a nem reformátusoknak bizonyos politikai szabadságjogokat adott. Az 1816-os Általános Szabályozás az egyházat a király által kinevezett általános zsinat alá rendelte. A „zsinat” már nem az egyházközségek képviselőinek gyűlését jelentette, hanem egy központi állami bizottságot. Nem kellett már szigorúan ragaszkodni a belga hitvalláshoz, a heidelbergi katekizmushoz és a dordti kánonhoz sem. A történetírók ünnepelték egyházukat. *Annaeus Ypeij* és *Isaac Johannes Dermout* 1819-es egyháztörténetükben megemlézték a weseli zsinatot, de jelentéktelennek tartották. *Barend Glasius* szintén (1836).

A weseli konvent témája az 1830-as forradalom és Belgium megalakulása idején került ismét felszínre. A hollandok nemzeti hovatartozásukat most már határozottan a Holland Református Egyházhoz és a dordrehti nemzeti zsinathoz kapcsolták. Szószólóik a Réveil mozgalom és Bilderdijk voltak: elleneztek az üres racionalizmust, a liberalizmust, és a modern világból visszamenekültek a hithez. A dolgozó rétegek egyházuk gyökereit a weseli zsinatban találták meg. *Guillaume Groen* A haza történetének kézikönyvében (1841) azt írta a weseli zsinatról, hogy „a református egyház ott kapta meg alap kereteit és intézményét” (163.). 1847-ben kifejtette, hogy a francia forradalmat, a terrort és Napóleon uralmát a hitetlenség okozta. A holland reformáció ezzel szemben virágzó köztársaságot hozott létre. A következő években forradalmak sora robbant ki szerte Európában. Az elégedetlenség csillapítására Németalföldön Thorbecke miniszterelnök számos alkotmányos reformot valósított meg. Az 1850–60-as évekre a XVIII. századi vallási tolerancia szétporladt, és reformátusok, katolikusok, liberálisok egymással versengtek a holland identitásért.

Az 1860-as években *Abraham Kuyper* lépett fel a református ortodoxianak kulturális mozgalommá szélesítése érdekében. 1867-ben Groennel együtt megalapította a Marnix Társaságot, és ezerszámra adta ki a holland menekült egyház XVI. századi levéltári anyagait. A *Werken der Marnix*

Vereeniging ma is rendkívül értékes sorozat. Kuyper a weseli konventről tudta, hogy az összejövétel „mandátuma gyenge”, cikkelyei provizórikusak, mégis úgy vélte, a weseli cikkelyek alapozták meg a független ortodox kálvinista egyház vezetését, felépítését és hittételit (1870).

A poroszok számos megemlékezést tartottak a reformáció évfordulóján, de a weseli zsinatról nem szóltak. 1817-ben bejelentették, hogy a lutheránus és református egyházak Evangélikus Egyház néven egyesültek Poroszországban. A reformátusok ellenálltak a protestáns egyesítésnek, és visszanyúltak a weseli zsinathoz. A Wittenbergi Egyházi Diétán 1848-ban a lutheránus és a református képviselők létrehozták az Evangélikus Egyházi Konföderációt, de úgy rendelkeztek, hogy a doktrínáról, liturgiáról, egyházi struktúráról az egyházak maguk dönthetnek. Westphália, a Rajna-vidék, benne Wesel is a presbitériumi-zsinati struktúrát, a központi kormánytól független eklézsiái modellt választotta.

Ausztria 1866-os legyőzése után megalakult az Észak-Német Szövetség. Poroszország Európa leghatalmasabb országa lett. I. Vilmos, az evangélikus egyház védnöke 1868. november 3-án katonazenekart rendelt Weselbe a háromszázadik évfordulóra, de maga nem vett részt az ünnepségen. A holland III. Vilmos szintén távol maradt. Annál többen özönlöttek Weselbe az emberek. A város zászlódíszbe öltözött, a zászlókon a weseli dokumentum hatvanhat aláírójának nevével. Ünnepezték „az első zsinatot” és a reformáció hőseit, Orániai Vilmost és III. Frigyeszt. Az ünnepségen és a körmeneten lelkészek ezrei és nagy tömegek vettek részt. Egy weseli lelkész kijelentette, hogy háromszáz évvel korábban a Szent Willibrord templomnak ugyanabban a szobájában (!) tanácskoztak a weseli aláírók, ahol éppen most ő és hallgatósága tartózkodnak.

Az 1868-as ünnep emlékezhellyé avatta Weselt. *Pierre Nora* szerint a XIX. században az emlékezhelyek a romantikus nacionalizmust erősítették. Wesel inkább regionális és nemzetek fölötti vallási identitást kínált. Weselt a németek soha nem érezték a sajátjuknak, mert az holland esemény volt, a hollandok pedig nem fogadták el a poroszok egyesített protestáns egyházát.

A XIX. században a számos másolat révén egyre többet tudtak a weseli kéziratról az emberek. A században nagy hatással volt a történetírássra a Berlini Egyetem három tudósa, Hegel, Humboldt és Ranke. Munkásságuk átmenetet jelentett a romanticizmusból a tudományos objektivizmus új szellemi mozgalmához (levéltári kutatások, objektív forráskezelés). Ennek az új egyháztörténeti megközelítésnek az 1830-as években a Tübingeni Egyetem lett a központja. Az objektivitás természetesen csak illúzió volt.

A század végén eltörölték a weseli zsinat elnevezést, mivel az azt jelentette volna, hogy a cikkelyek hitelesek és kötelezőek. A weseli konvent fogalmát Aemilius Ludwig Richter, berlini egyházjogász vezette be 1851-ben. Az 1890-es években Frederik Lodewijk Rutgers egyháztörténész, bár ismerte a körülményeket, belevette a szöveget a Németalföldi zsinatok határozatai című kötetébe. Ennek a munkának igen nagy volt a hatása, utat talált Európa és Észak-Amerika könyvtáraiba, ezt idézték a legtöbbször. A weseli iratot egy teológus professzor az Alsó-Rajna vidéki protestantizmus „magna cartájának” nevezte. Ez volt az állam és az egyház elválasztása elvének első dokumentuma. Németalföldön az orthodox kálvinisták, a liberális teológusok és az akadémikus történészek egyaránt a korai holland reformáció alapdokumentumának tartották.

A XX. századi történetírásban bonyolult teóriák, megalapozatlan spekulációk burjánzottak a weseli kézirat körül annak ellenére, hogy 1900-ra már közismert volt a története. A XX. század elején Amszterdamban két végzős hallgató írt róla tanulmányt. A századfordulón a diakonisszákra vonatkozó cikkely keltett figyelmet. Hamarosan számos diakonissza intézet létesült. A weseli cikkely lehetőséget nyitott a nők előtt a társadalmi szereplésre.

1968-ban, a négyszázadik évfordulón nagy ünnepséget rendeztek Weselben a nemzetközi barátság jegyében, de a nép nehezen felejtette, hogy a németek lerohanták Németalföldet 1940-ben. Mindössze két holland volt jelen. A város arany és ezüst emlékérméket veretett. A múzeumi kiállításon egyetlen írott sor szólt a körülményekről: „a menekült egyházak leghíresebb képviselőinek” összejövedele „gondosan őrzött titok” volt (198.). A weseli kéziratot megjelentették facsimile kiadásban és készítettek egy esszéketet is. Ebben *Van Dooren* megírta, hogy nem volt összejövetel Weselben. Ennek ellenére nem csökkentek a találgatások körülötte. *Jan Pieter van Dooren* holland levéltáros 1982-ben azt vetette fel, hogy a cikkelyek szerzője *Franciscus Junius*, egy antwerpeni vallon református prédikátor volt. *Owe Boersma* 1994-ben úgy vélte, hogy a konvent 1571 júliusában valóban ülésezett Weselben, és a résztvevők a cikkelyeket Emdenben akarták elfogadtatni. A találkozót Philip Marnix szervezte. Mind a két elmélet csak spekuláció, nincs rá bizonyíték.

E. P. Thompson és *Eric Hobsbawm* neo-marxista történészek azt vetették fel, hogy az 1960-as évek változásait nem az elit irányította, hanem a keserves ipari munkakörülmények miatt a közemberek kényszerítették ki. A társadalomtörténészek új arccal, alacsony származásúakat akartak látni az akadémiákon, akik új szempontokat hoznak magukkal. *Juliaan Woltjer* és *Alastair Duke* megállapították, hogy a papság nem tudta volna létrehozni

a Holland Református Egyházat a közemberek közreműködése nélkül. Az 1980–90-es években Weselt már az európai konfesszionalizáció, felekezet-építés kezdeteként értékelték. 1530-ban a lutheránusok az augsburgi konfesszió eszméi köré tömörültek. A katolikusok a tridenti zsinaton (1543–63) fektették le a katolicizmus doktrínáit és liturgiai szabályait. A reformátusok a kálvini teológiai és liturgiai normákat követték. A francia református egyházak szabályait nemzeti és regionális zsinatok szabták meg. A weseli konventet jelentős lépésként kívánták láttatni ebben a folyamatban.

Jesse Spohnholz szerint a weseli konventet körülvevő zűrzavar annak tulajdonítható, hogy a XVI. századi menekülteket nem irányította senki, frusztráltak voltak és üldözöttek, emellett a körülmények rendkívül gyorsan változtak. Dathenus cikkelyei akkor nem tudták felkelteni a figyelmet. A szerző Dathenus hat kézirat-példányát Utrecht, Wesel, Hága, Middelburg, Amszterdam és Detmold levéltáraiban találta meg. A hat levéltárban a kézirat weseli konvent, zsinati határozatok, a titokzatos weseli zsinat határozatai, nemzeti zsinat, weseli iratok, párizsi (!) zsinat címszó alatt szerepel. Ezek a levéltári bejegyzések is befolyásolták a történészeket.

Az elemzők gyakran a múlt azon részleteit használják fel, amelyek illelenek a tárgyukhoz, a többit figyelmen kívül hagyják. Ez történt a weseli konventtel is: az aláírók sokfélesége, indíttatásuk különbözősége kihullott a történelmi emlékezetből, és az maradt meg benne, hogy a református mozgalom egységes volt. Holott 1561–1564 között még számos református aláírta a lutheránus konfessziót. Az augsburgi hitvallás eredetileg a lutheránus és katolikus vallás remélt egysége jegyében keletkezett, csak később vált a protestánsokévá, és még később dőlt el, hogy a lutheránusoké. Egy-egy hitvallás határai később rögzültek, és a felekezetek elkülönülése is csak az utókor szemében világos. Vita volt a vallásújítás indítékáról is. A régi generáció szerint a protestantizmus válaszként jött létre a katolikus egyház tehetetlenségére, mivel az nem tudott lelki beteljesülést nyújtani az európai kereszténységnek. Újabban a reformációt már a korszerűség, az individualizmus, a vallási türelem, a világias kormányzás és a modern kapitalizmus felé tett lépésnek látják. Mások szerint a korszerűsége törekvés jelen volt a katolikus kereszténységben is.

A szerző igen alapos és izgalmas nyomozó munkát végzett, hogy kiderítse, mi volt Weselben 1568. november 3-án. Kiderült, hogy nem úgy keletkezett a 122 cikkely, ahogy a történészek utólag „összerakták” az eseményt. A történetírásban a hamisításokkal rendszerint területhez, hatalomhoz való jogot, időbeli elsőséget akarnak igazolni; Weselben nem szándékos hamisításról volt szó, hanem félreértésről, melynek következtében a németalföldi

református egyház a megalapításának legkorábbi dokumentumát tudta felmutatni, ezért ragaszkodtak hozzá négyszáz éven át a reformátusok még akkor is, amikor már nyilvánvalóvá lett, hogy egyetlen ember művéről van szó. Jesse Spohnholz egy legendáról rántotta le a leplet, s eközben a németalföldi református egyház részletes történelmével ismerteti meg az olvasót a könyvében.

Jesse Spohnholz: The Convent of Wesel – The Event that Never was and the Invention of Tradition (A weseli konvent – Egy soha meg nem történt esemény és a hagyomány kitalálása)
Cambridge University Press, Cambridge, 2017. 283 o. ISBN 978-1-107-19311-6

Fodor Mihályné

„A civilizáció érintése”: Az amerikai és az orosz belső kolonizáció összehasonlítása

*Steven Sabol*¹ érdekes és egyedülálló kísérletet tett kötetével, amelyben Oroszország és az Amerikai Egyesült Államok XVIII–XIX. századi belső kolonizációját hasonlította össze. Érdekes, mert azon túl, hogy a két állam szerkezete, így a kolonizáció folyamata is gyökeresen eltérő, Oroszország esetében valóban belső expanzióról, míg az USA esetében inkább kolonizációról beszélhetünk.

A kutatás elméleti alapjait a *Frederick J. Turner*-féle gondolattal való szembefordulás adja, miszerint a kolonizációs folyamatok megértése nem lehetséges az őslakos populációkra gyakorolt hatás vizsgálata nélkül. Ezért Sabol – ahogy erről a cím felütése is árulkodik – ezeket a populációkat helyezi vizsgálata és az összehasonlítás középpontjába, ezeken próbálja meg a kolonizációs folyamatot értelmezni. Ehhez a szerző olyan keretet igyekszik megteremteni, amiben módszereit tekintve nemcsak Oroszország, de az USA is klasszikus XIX. századi birodalomként kategorizálható, amely gyarmati rendszerben hajtja uralma alá azokat az őslakos populációkat, amelyek a területén élnek.

A két fajta belső kolonizációs mechanizmust a kötet egy-egy esettanulmány, a kazah és a szíu törzsek esetének vizsgálatával mutatja be, kitérve a törzsekkel kapcsolatos előítéletekre és az állam által végrehajtott standardizációs programmal szembeni rezisztenciára is. Sabol állítása szerint ezek a programok mindkét esetben abban a tudatban zajlottak; hogy az állam valamiféle civilizációs küldetést hajt velük végre, ebben a tekintetben pedig az USA programja semmiben sem különbözik az európai gyarmattartó államok eszközeitől, Oroszország pedig semmiben sem használt brutálisabb eszközöket mint a többi XIX. századi birodalom. A szerző érvelése szerint ezzel meg is bontható a két állam izolált nemzeti történelme.

¹ Steven Sabol az UNC Charlotte, Department of History docense. Kutatási területei a középkori és modern történelem, kolonializmus, imperializmus, az amerikai nyugat története.

A kötet rövid bevezetést követően hat fejezetre bomlik, melyek eredményeit rövid következtetéseket összegző rész zárja. Az első fejezet a szüi és a kazah társadalmat mutatja be, beleértve szociális, gazdasági és kulturális életüket. A második fejezet a XIX. századot megelőző kapcsolatokkal foglalkozik. A harmadik fejezet a korai kolonizációs programokat és a szüi, valamint a kazah ellenállást tárgyalja. A negyedik fejezetben az orosz, illetve amerikai tipológiákkal és ábrázolásokkal ismerkedhetünk meg, amelyek hatással voltak a kolonizációs programok alakítására. A két utolsó fejezet pedig ezeknek a programoknak a vizsgálatával és végrehajtásával, következményeivel foglalkozik az I. világháborút bezárólag. Az olvasó tájékozódását index és bibliográfia segíti.

Forrásait tekintve, a kutatás az USA esetében az *Indian Agent* és a *US Army* jelentéseire támaszkodik, valamint – elsősorban a tipológiai kérdések bázisaként – utazók, hivatalnokok, telepesek és más szereplők feljegyzéseire, naplóira, egyéb irodalmi termékeikre. A szerző megjegyzi, hogy az amerikai telepesek jóval irodalmibbak voltak, mint a sztyeppe meghódítását végig vivő orosz parasztok, ők gyakran írtak környezetükről, az ott élő emberekről és tapasztalataikról. Ezáltal jóval kevesebb orosz forrás áll rendelkezésre, amit csak súlyosbít az a tényező, hogy a hivatalos forrásokhoz is jóval nehezebb a hozzáférés, mint az USA esetében.

A tipológia- és *imagery*-kutatás elvégzéséhez ezért a kazahok tekintetében a szerző többet használja külföldi utazók feljegyzéseit, cikkeit és publikált kéziratait, bár a XIX. század második feléből több elsődleges – az orosz parasztoktól származó – forrást tud felvonultatni, valamint segítségére vannak olyan állami dokumentumok is, amelyek a szteppére települt parasztokat kérdezik új környezetükről. A másik forrásszintű probléma, hogy míg az amerikai sajtó élénk érdeklődéssel figyelte a nyugat meghódítását, az orosz írók és média figyelme a kazahok helyett inkább a Kaukázusra irányult.

A vizsgálat egyik fő megállapítása, legyen szó bármilyen típusú irodalmi forrásról, a szüi és a kazah közösségek tagjait általában dehumanizálják a szerzők azzal, hogy összekapcsolják az egyéneket valamiféle nomád tipológiával, mint civilizálatlan, elmaradott stb.

Az *imagery* kutatás új jelenség a történettudományban, Sabol pedig ígéretes felhasználási területét mutatja be monográfiájában. A valóság képi percepciója a világról alkotott képünk determinációja is egyben. A tömegsajtó megjelenését követően pedig megkerülhetetlenné válik a politikum értelmezésében. Különösen igaz ez a másíkról, a tőlünk eltérőről alkotott képpel kapcsolatban. Az is természetes, hogy ez a kép hatással volt arra,

ahogyan a másikról gondolkodunk, ahogy feléje közeledünk. Ezért az őslakosokkal kapcsolatos irodalmi és vizuális kép feltárása, megértése mindenképpen indokolt.

Más kérdés, hogy Sabol ezzel tulajdonképpen mégsem fordul szembe a Turner-féle megközelítéssel, hiszen továbbra is a telepesek vagy az orosz parasztok percepcióit tekinti a vizsgálat eszközének. Ez persze nem vesz el a kutatás értékéből, csupán jelzi, hogy történeti szempontból a kolonizáció alapvetően egy, a kolonizáló által uralt folyamat, beleértve annak széleskörű kulturális értelmezését is.

A szerző jó érzékkel tapint rá és részletesen mutatja be, hogyan formálta a sziúkról vagy a kazahokról alkotott kép azokat a politikákat és programokat, melyek gyökeres átalakulást hoztak ezeknek a közösségeknek az életében. Legyen szó kultúrájuk átalakulásáról, gazdasági, vagy politikai pozícióik megváltozásáról, vagy éppen későbbi integrációjukról.

Érdekes választás, hogy mind a két esettanulmány olyan csoporttal foglalkozik, amely túlélte a saját kolonizációját, és tulajdonképpen – bár kétségtelenül nagy változáson ment át – kultúrájából és identitásából is meg tudott lényeges elemeket őrizni. Talán kicsit bátrabb lett volna olyan közösségek felé is kitékinteni, amelyeknek nem sikerült átvészelnük a kolonizációt.

A kötet érthető nyelvezettel, áttekinthető felépítéssel látott napvilágot. Az olvasót szolgálja a modern tipográfia és az időszerű szerkesztés is, talán a végjegyzetek használatát tarthatja zavarónak. Örömteli, hogy a Knowledge Unlatchednek köszönhetően a kötet nyíltan hozzáférhető.

Steven Sabol: „The Touch of Civilization”: Comparing American and Russian Internal Colonization. („A civilizáció érintése”: Az amerikai és az orosz belső kolonizáció összehasonlítása). University Press of Colorado, 2017. xii + 298 o. Illusztrációk, térképek, jegyzetek, bibliográfia, index.

Kollár Levente

A bevándorló munkások és az amerikai Nyugat modernizációja

Nevezzük akár modernizációnak, akár második ipari forradalomnak, a XIX. század utolsó évtizedeiben zajló rohamos fejlődés gyökeresen átalakította a gazdasági és társadalmi viszonyokat Európában és az Egyesült Államokban egyaránt. A modernizáció nyomán sok országban, köztük Magyarországon is háttérbe szorult a mezőgazdaság, mint elsődleges megélhetési forrás, és a felszabaduló munkaerő a városok felé özönlött. Ez történt Budapesten is az 1870-es évektől. Azonban a nagyvárosok sem tudták ezt a hirtelen keletkezett embertömeget gyorsan felszívni, így az 1880-as évektől évről-évre növekvő méreteket öltött a tengeren túlra, főleg az Egyesült Államokba való elvándorlás. Az USA-ba özönlő olcsó munkaerőt pedig tárt karokkal fogadta a végtelennek tűnő fejlődési kapacitással rendelkező fiatal nemzet, erről tetemes mennyiségű szakirodalom létezik. Kevésbé kutatott viszont a nemzetközi szakirodalomban az Egyesült Államok 1880-as évek előtti bevándorlásának, illetve bevándorló munkásainak története. Az itt bemutatott kötet azoknak a többségében íreknek, kínaiaknak, mormonoknak és már amerikai születésűeknek a történetét mondja el, akiknek kétkezi munkája valóra váltotta az USA egész kontinensre kiterjedő birodalomról alkotott álmait.

*Ryan Dearing*er kissé nyers hangzású, „A fejlődés mocska” címet viselő könyvével arra vállalkozott, hogy társadalomtörténeti szemszögből közelítse meg a bevándorlás és a modernizáció kérdéseit. A kötet azt vizsgálja, hogy hogyan vettek részt a különböző nemzetekből származó bevándorlók az USA nyugati terjeszkedésének infrastrukturális kiépítésében. Másként fogalmazva a könyv azoknak a történetéről szól, akik a saját kezükkel felépítették a vasúthálózatot, amely összekötötte a „vadnyugatot” az ország többi részével, és akiknek keze munkája lehetővé tette a „civilizáció eljuttatását” (utak, csatornahálózatok, gátak, hidak építésével) nyugatra, az amerikai történetírásban oly’ nagy jelentőségű Frontier, azaz a határvonal kitolása során.¹

¹ *Frederick Jackson Turner* elmélete szerint az amerikai történelem fő mozgatórugója eleinte a határvonal (Frontier) folyamatos kifelé tolása, a nyugat felé terjeszkedés volt.

A „történelem alulnézetből” elvét követő munka az amerikai történetírásban megszokott, kissé romantizáló narratíva – azaz a fejlődés nemességének és szépségének hangsúlyozása – helyett a modernizáció csúnyábbik oldalát is megmutatja. A fejlődés (haladás) sötét oldala azt jelenti ebben az esetben, hogy éppen azok záródtak ki belőle (különböző okokból), akiknek köszönhető volt, lévén hogy saját kezükkel építették azt. A társadalom ki-rekesztettjei, peremére szorultjai általában mindenhol a bevándorló kétkézi munkások, hiszen ők azok, akik (akár kevesebb fizetésért is) hajlandóak elvégezni azt a munkát, ami a többségi társadalom nagy része számára már rangon alulinak tűnik. Ezt a nemzetközi migrációelmélet egyébként „szekunder munkaerőpiacnak” nevezi.²

A kötet az illusztrációk (ábrák, térképek, táblázatok) jegyzékével kezdődik. A viszonylag hosszú köszönetnyilvánítást követően hat fejezetben keresztül olvashatunk az amerikai bevándorló munkások életéről, és arról, hogy hogyan vették ki részüket a modern amerikai infrastruktúra kiépítéséből. Az elemzés az 1820-as évektől indul és az 1870-es évekig halad előre, tehát az amerikai bevándorlás második szakaszával foglalkozik.³ A szerző célja a bevándorló munkások történetének társadalomtörténeti szempontú vizsgálata, mégpedig az etnicitás, a maszkulinitás, az identitástudat, és az ipari fejlődés kérdéseinek összefüggéseiben.⁴ A kötetnek két fő vizsgálati iránya van: egyrészt azzal foglalkozik, hogy hogyan látták magukat, saját életüket ezek a bevándorló munkások, másrészt pedig az érdeklí, hogy hogyan tekintett rájuk a jómódú, illetve az átlagos amerikai polgár. Bevezetőjében megfogalmazza a kulcsproblémát: „Őszintén szólva túl keveset tudunk arról, hogy hogyan működött a munka és a haladás azoknak a perspektívájából, akik az árkokban vagy a vasúti töltéseken dolgoztak.”⁵ Fontos célkitűzése a kötetnek, hogy megjelenítse, hogy ezek az idegenben született munkások miként próbálták megőrizni identitásukat, vagyis sokkal inkább hogyan próbáltak identitást „szerezni” maguknak. Ezt a célját egyébként maradéktalanul teljesíti is.

A hat fejezet eltérő probléma-területeket jár körbe. Az elsőben áttekintő jelleggel szól a korszak bevándorlóinak jelentősége és az irántuk tanúsított megbecsülés mértéke közötti ellentmondásról. A másodikban az ír bevándorlók életét vizsgálja részletesebben, Indiana állam példáján keresztül. Tovább

2 Hautzinger Zoltán – Hegedűs Judit – Klenner Zoltán: A migráció elmélete. NKE, Bp. 2014. 29–30. o.

3 Carl L. Bankston III (ed.): Encyclopedia of American Immigration. Pasadena, 2010. 557–558. o.

4 Dearing 2016: 5. o.

5 Uo. 6. o.

halad nyugat felé a harmadik fejezet, amelyből kiderül, hogy Illinois államban sem volt jobb sorsa az ír származású munkásoknak. A transzkontinentális vasútvonal építése, az azon dolgozó bevándorlók, és a mormonok történelmi viszonyrendszerével foglalkozik a negyedik fejezet. Ebben egyébként egy újabb érdekes szempont is megjelenik, mégpedig a maszkulinitás kérdése, ami egészen újszerű a bevándorlástörténeti kutatásokban. Az ötödik fejezet a transzkontinentális vasút befejezéséről és az ebben nagy szerepet vállaló kínai bevándorlók történetéről szól. Az utolsó fejezetben pedig egy rövid összefoglalást kap az olvasó a bevándorló munkaerő és az amerikai „haladás” történelmi összefüggéseiről és annak historiográfiájáról. A kötet végén végjegyzetek, forrás- és irodalomjegyzék, illetve név- és tárgymutató található. Kiegészíti még a könyvet egy gazdag illusztráció-anyag is.

Ryan Dearing 2009 óta az Eastern Oregon University történésze, elsődleges kutatási területei az amerikai nyugat története, a bevándorlástörténet, a munkástörténet és a kisebbségek története. A vizsgált könyvben publikált kutatásaiból kiderül, hogy az 1800-as évek amerikai társadalmában széles körű nézet volt, hogy a fejlődés fő letéteményese a független, civilizált, vállalkozó szellemű, szorgalmas, röviden szólva tehát a „született amerikai” karakter. Ezzel szemben a fejlődés leglátványosabb jeleit, vagyis az utakat, vasutakat, csatornákat nem ők, hanem a bevándorlók munkaerejének felhasználásával építették fel. Korabeli véleményvezérek ezeket a munkásokat általában szükségesnek tartották, de civilizálatlan, részeges, erőszakos, improduktív jelzőkkel illették. Érdekes, ahogy a kötet ezt az ellentmondást körüljárja, bemutatja a korabeli tévhiteket, és feltárja a bevándorlók, illetve vendégmunkások problémáit, boldogulási nehézségeit.

A szerző több helyen is felhívja a figyelmet a fejlődés (progress) definiálásának fontosságára. Nem mulaszt el rámutatni a szomorú történelmi tényre, hogy ez az ún. fejlődés, amely a modernizáció „terméke” volt, mindenhol rossz életkörülményekkel, embertelen munkakörülményekkel, alacsony fizetésekkel és sok szenvedéssel járt együtt azok számára, akik a tényleges munkát elvégezték, hogy a fejlődés megvalósulhasson. Mindehhez az is hozzájárult, hogy sokszor még a munkaerőpiac sem kezelte őket fair módon és a szakszervezetek támogatását sem élvezték. Ezt Dearing a kötet második fejezetében, az Indiana állambeli ír árokások példáján világítja meg.⁶

Nem csak a korabeli társadalom ellenszenvével kellett viszont szembenéznie a korszak bevándorlóinak. Az utókor emberében is fennmaradt az a

6 “A Wretched and Miserable Condition”: Irish Ditchdiggers, the Triumph of Progress, and the Contest of Canal Communities in the Hoosier State.

vélemény, hogy a bevándorlók „kulturálisan alacsonyabb rendűek” voltak a született amerikaiaknál, különösen a vizsgált korszakban. Dearinger nagyon szemléletes példát mutat be erre a kötetben. *Grenville M. Dodge* tábornok, aki a Union Pacific Railroad vezető mérnöke volt, egy csúnya esetet írt le *How We Built the Union Pacific Railway*, azaz *Hogyan építettük fel a Pacific vasutat* című memoárjában. A leírás szerint a saját, Union Pacific-es író munkások és a Central Pacific-nek dolgozó kínaiak egy véletlen baleset miatt összetűzésbe keveredtek, minek során kölcsönösen, és szándékosan gyilkolták a másik nemzetiségbeli munkatársaikat. A vérfürdő durva volt, Dodge véleménye szerint pedig ezek a „vad, civilizálatlan kegyetlen emberek” végeredményben veszélyt jelentenek erre a nagy és nemes amerikai teljesítményre. Következésképpen nem kellene alkalmazni őket. Ezt az esetet azóta is sokszor szokták emlegetni, amikor az 1820–1870-es évek bevándorolt munkásait jellemzik. Az egész történettel csak egy probléma van – állapítja meg Dearinger – mégpedig az, hogy minden valószínűség szerint sohasem történt meg. Egyrészt a Central Pacific-es bevándorlók sosem dolgoztak közvetlenül a Union Pacific író vendégmunkásai mellett. Másrészt a Dearinger által átvizsgált forrásokban (az Union és a Central közötti levelezések, az alvállalkozók jelentései, telegramok és megbízhatóbb újságok) erre az eseményre semmi sem utal.⁷ A szerzőnek még azt is sikerült megtalálnia, hogy Dodge honnan vette az inspirációt ennek a kitalált eseménynek a megírásához. A *Harper's Weekly* című lap 1869. május 29-i számában jelent meg egy rajz „Munka a Pacific vasútvonal utolsó mérföldjén – európai és ázsiai munkások keveredése” képaláírással. A rajz brutális faji erőszakot ábrázolt, a Dodge leírásának részleteire nagyon emlékeztető mozzanatokkal.⁸

A történészek már sokat foglalkoztak e korszak megosztó jellegével és alkotmányos dilemmáival, a korabeli lokálpatriotizmussal, céges kapzsisággal és politikai machinációival. Dearinger kritikusan közelít a történész szakma felé is. Hibaként rója fel a szakmának, hogy általában kevés figyelmet kap egy sokkal mélyebb dilemma: az éles választóvonal, ami a nem-amerikai építőmunkások tíz- és százazrei, és a társadalom azon része között feszült, akik a bevándorlók munkájának gyümölcsét élvezték.⁹ A szerző rámutat, hogy az amerikai haladás letéteményese a XIX. században jellemzően a bevándorló- és a rabszolgamunka volt. Míg az utóbbival sokan és sokat foglalkoznak a történettudományban, az előbbi sajnos nem kap elegendő figyelmet.

7 Dearinger 2016: 189.

8 Uo.

9 Dearinger 2016: 194.

Ez egy konfliktusokkal teli korszak volt. Dearinger rávilágít arra, hogy az amerikai történetírás sok olyan politikai, társadalmi, vagy akár etnikai konfliktus történetét feldolgozta, amelyek jellemzőek voltak az időszakban. Ugyanakkor vannak olyan társadalmi konfliktusok, amelyek fontossága nem marad el ezektől, a szakma mégis mostohán bánt velük. A XIX. század utolsó harmadának és a XX. század elejének óriási gazdasági fejlődését, és hosszabb távon az Egyesült Államok világhatalmi státuszát megalapozó infrastruktúra-hálózat felépítőinek története fontosságában semmiképpen nem marad el a XIX. század többi jelentős eseményétől. Mégis, alig található modern történetírói módszerekkel készült szakirodalom a témában. A szerző ezt a hiányosságot is szeretné enyhíteni ezzel a könyvével.

A könyv lendületes, olvasmányos stílusban, széleskörű primer forrásfeltárással és szakirodalom-bázisra támaszkodva tárja elénk az Egyesült Államok és az ipari forradalmak történetének ezt a rendkívül izgalmas szeletét. A forrásokat hat különböző állam, Kalifornia, Connecticut, Illinois, Indiana, Utah és Wyoming levéltáraiból és kutatóközpontjaiból, valamint a Kongresszusi Könyvtárból gyűjtötte össze. 80 korabeli újság cikkeit elemezte, és beépítette a munkába számos szövetségi, és egyes államok kormányzati dokumentumait, csatornázási és vasúti társaságok anyagait, és sok más XIX. századi nyomtatott forrást is. Ezek mellett 16 oldalas bibliográfiájában rengeteg önálló kötet, folyóiratcikk, kézirat és doktori disszertáció is szerepel. Látványos tehát a felhasznált források és szakirodalom széles köre, amire megállapításait alapozza. Dearinger történeti elemzései átfogóak, alaposak és jól kiegészítik a korszakról alkotott korábbi szakirodalmi ismereteket. Az amerikai bevándorlással kapcsolatban általában a harmadik szakaszt szokták a kutatók gyakrabban vizsgálni, éppen azért, mert ekkor indult az „Újvilág” felé a legnagyobb embertömeg. Így a korábbi szakaszok kevesebb figyelmet kapnak a szakma részéről. Ez a kötet már csak emiatt is hiánypótló, emellett pedig az „előzmények” részletes bemutatásával jó alapot nyújt az ún. második ipari forradalom korszakában elindult, és az első világháború által megakasztott „nagy bevándorlás” kutatásához is.

Ryan Dearinger: *The Filth of Progress. Immigrants, Americans, and the Building of Canals and Railroads in the West.* (A haladás mocska. Bevándorlók, amerikaiak és a csatornák és vasutak építése a Nyugaton) University of California Press, Oakland, 2016. 310 o.

Rakita Eszter

Új doktori disszertációk Svájc történetéről az I. világháború korában – Külgazdaság és külpolitika I.

2012 és 2016 között a Svájci Nemzeti Alap finanszírozásában került sor a „Svájc az első világháborúban – Egy kisállam transznacionális perspektívái a totális háborúban” című kutatás megvalósítására. Az összehangolt együttműködésben a Zürichi, a Genfi, a Berni és a Luzerni Egyetemek által elvégzett kutatások eredményeit hat disszertációban kívánják közzétenni a résztvevők. Az első tudományos publikáció *Florian Weber* tollából Svájc külgazdasági kapcsolatainak radikális átalakulását, és annak történeti körülményeit vizsgálta az I. világháború éveiben. Időközben már kiadtak egy-egy a migráció és a svájci humanitárius tevékenység témájáról szóló disszertációt is. A katonai igazságszolgáltatás történetéről, a háború alatti kivételes törvények történetéről, végül az élelmiszerellátás alakulásának történetéről pedig hamarosan megjelenik egy-egy tudományos feldolgozás.

Florian Weber disszertációja *Jakob Tanner* és *Tobias Straumann* közös témavezetésében készült el, amelyet sikeresen védett meg a Zürichi Egyetem Bölcsészettudományi Karán 2016 tavaszán. Weber munkájában az 1917–1918 közötti két évre koncentrált, ezekben az években az I. világháború következményeként a háborúzó felek közé szorult kis alpesi állam a gazdasági működőképességének és a politikai stabilitásának a megőrzése érdekében külpolitikájának kizárólagos figyelmét a külgazdasági kapcsolatok alakítására összpontosította. A szerző annak bemutatására tett kísérletet, mennyire képtelen volt Svájc mint semleges ország kivonni magát a háború hatásai alól. Arra kényszerült, hogy radikális módon átalakítsa a Német Császársághoz fűződő szoros gazdasági és kulturális kapcsolatait.

A szerző következetesen érvényesített arányossággal 20–25 oldal terjedelmű hét fő fejezetbe foglalta kutatásának mondanivalóját. A fejezeten belül alkalmazott 6–7 alfejezettel azonban már túlságosan felaprózta a munkáját. A jól olvasható, a figyelmet hosszan aktívan tartó történeti munka átlagosan 8–10 oldalnyi fejezetekből áll össze, valahogy úgy, ahogyan ez az angolszász *Christopher Clark* első világháborús kötetében kitűnően meg-

valósult. A túlzott felaprózás, a csupán egy-két oldalas alfejezet így vagy az adott téma leértékelődését sugallja, vagy a túl sok részletben való elveszés kockázatát hordja magában.

A fejezetek jó kronológiai felépítése minden történeti munka alappillére. Weber az 1917–1918 közötti két évet alapvetően jó koncepcióban: negyed-éves szakaszokra bontva dolgozta fel. 1916/1917 fordulójával, azaz a korlátlan tengeralattjáró háború és az USA hadba lépésének korszakával kezdte történetét. Ez utóbbi esemény ugyanis több szempontból is fordulópontot jelentett Svájc diplomáciai kapcsolataiban. Egyrészt, mert Svájc vette át a Német Császárság diplomáciai képviseletét az USA-ban, másrészt ekkortól az amerikaiak személyesen is nagyobb számban képviselték magukat az antant szövetségben és a semleges országokban. 1917 nyara az antant felé való külpolitikai orientálódás kezdetét hozta el Svájc számára. 1917 őszén létrehozták az amerikai Svájci Missziót azzal a céllal, hogy ez a háromtagú szervezet vezesse a két ország közötti gazdasági tárgyalásokat. 1918 tavaszán még élt a remény a svájci politika meghatározó személyiségeiben, hogy Németország képes lesz megfelelni gazdasági kötelezettségeinek, hiszen minden próbálkozás ellenére az amerikai készséget Svájc gazdasági támogatására még intenzív tárgyalások ellenére sem látták biztosítottnak. Miután az amerikai csapatok megérkeztek Európába, Amerika befolyása a semleges országokban, így Svájcban is minden területen egyértelműen megnőtt, 1918 őszére pedig mind politikai mind gazdasági értelemben megkerülhetetlen nagyhatalommá vált.

Az, hogy az I. világháború közvetlen hatást fog gyakorolni az alpesi ország helyzetére, abból is fakadt, hogy Svájc a legnyitottabb gazdaságú országok közé számított a háború kitörése előtt. 1891 és 1913 között bruttó nemzeti termékének 70 százaléka realizálódott külkereskedelmi forgalmában. Egyedi sajátosság ezenkívül, hogy már akkor magas volt a külföldi lakosok aránya (15 százalék 1910-ben) az ország magas munkaerőigénye miatt. A háború következményei felől közelítve érdemes tudatosítani azt is, hogy ugyanúgy magas inflációval küzdött az ország, mint más háborúzó felek (1919: 222%).

A svájci külpolitika legfontosabb célja tehát ilyen helyzetben nem lehetett más, mint élelmiszerellátásának biztosítása és a nyersanyagszállítások garانتálása ipari termelése számára. Az I. világháború közel öt éve alatt a konjunktúris kihatások gyors változásával szembesülhetünk. 1914 őszén a háború kitörése rövid sokkot hozott Svájc számára a kivitel és a behozatal átmeneti leállása miatt. A szembenálló felek állami kiadásai azonban ezt követően megnövekedett keresletet teremtettek, így 1915 és 1916 vonat-

kozásában háborús gazdasági konjunktúra állt be. Ez után azonban a központi hatalmak gazdasági tartalékai egyre inkább kimerültek, Svájc egyre több gazdasági restrikcióval nézett szembe. Így vált az Amerikai Egyesült Államokhoz való gazdasági közeledés az ország túlélésének alapvető feltételévé.

A belpolitikai és külpolitikai fordulatok történeti elemzésén túl érdekes történeti tudást kínál Weber munkája abban a tekintetben, hogyan hatottak ezek a tényezők a svájci külpolitika intézményi fejlődésére. A gazdaság, a politika és a diplomácia együttműködése különös felállásban valósult meg. A privát gazdasági szféra és a diplomáciai szolgálat több ponton szorosan összefonódott, nem tettek különbséget, nem húztak vastag határvonalakat az állami és a privát érdekek között. Svájc új amerikai követe az egyik legbefolyásosabb gazdasági szereplő, Hans Sulzer wintherturi ipari gyártulajdonos lett 1917-ben. A Sulzer-gyár ekkor nagy óceánjáró hajókba gyártott dízelmotort. A gyártulajdonos alapvetően cége költségére látta el Svájc diplomáciai képviselőjét New Yorkban. Az 1917 augusztusától novemberig működő amerikai Svájci Misszió három tagja szintén szoros munkamegosztásban kísérte meg a svájci–amerikai kapcsolatok szinte nulláról való felépítését, olyan pszichológiai helyzetben, amikor az amerikai sajtó növekvő szocialista veszélyről cikkezett, és rendkívüli bizalmatlanságot táplált Svájccal szemben. John Syz textilgyáros a privát gazdasági szereplőkkel való kapcsolatkiépítést vállalta magára számítva ebben a közel 400 ezer Amerikába kivándorolt svájci támogatására. William Rappard gazdaságtörténész sajtócikkek útján kísérte meg tompítani a kritikai cikkek élet, akadémiai körökben pedig előadásokkal kívánt ismereteket közvetíteni Svájc valódi helyzetéről. Nem utolsósorban arról is meg kívánták győzni az amerikai közvéleményt és politikát, hogy Svájc deklarált semlegességének humanitárius elkötelezettsége a legfőbb biztosítéka.

Weber könyve a Svájc iránt érdeklődők számára továbbá azért is meggyőződéssel ajánlható, mert Svájc az I. világháború korában fejlesztette ki egyedinek tekinthető külpolitikai gyakorlatát, a gazdasági kiegyenlítés útján történő politikai konfliktuskezelést. Az I. világháború ilyen értelmű elemzésén keresztül ennek a klasszikus történeti esetét ismerhetjük meg az I. világháború svájci külpolitika-történetében. Ez a politikai tapasztalat, egyúttal stratégia a XX. század folyamán számos sikert hozott a svájci diplomácia számára. Szabadkereskedelmét, ha ilyenről háborúban egyáltalán lehet beszélni, 1914 és 1918 között úgy tudta biztosítani, hogy a politikát és a gazdaságot egy kézbe, a gazdasági szereplők kezébe tette le. Ennek oka persze nem csupán egyfajta gazdasági kényszerhelyzet volt, hanem a

szakdiplomataák hiányának ténye a korabeli, egyre nagyobb jelentőségű diplomáciai rendszerben.

A Weber által választott kutatási téma historiográfiai szempontból csökkenti a történeti hiátusok számát. Noha Svájc és az Osztrák–Magyar Monarchia korabeli története szintén feldolgozásra várna még, hiszen a korszak rendkívül szoros katonai együttműködésének a történetét leszámítva alpmunkák hiányoznak a diplomáciatörténet és a gazdaságtörténet területén is, még Weber sem igazán mélyült el a két szomszédos állam gazdasági kapcsolatainak elemzésében. Egyik oka ennek nyilvánvalóan az, hogy a gazdasági kapcsolatok jelentősége kölcsönösen a maga kb. 5 százalékos részarányával alapvetően eltörpül a Német Császársághoz fűződő gazdasági kapcsolatokhoz képest. Általában véve is elmondható, hogy kevés irodalom áll rendelkezésre Svájc és a központi hatalmak viszonyrendszeréről. Weber könyve tehát elsősorban a Német Császárság és az Egyesült Államok közötti radikális svájci gazdasági érdekeltolódás aprólékos elemzésével alkotott újat. Újnak tekinthető Weber monográfiája abból a szempontból is, hogy az eddig született tanulmányok túlnyomó része elsősorban a háború első éveire, a háborús konjunktúra pozitív hatásaira koncentrált. Ami pedig a svájci–amerikai kapcsolatokat illeti, itt is jórészt a bilaterális kereskedelmi kapcsolatok története állt eddig a fókuszban, elhanyagolva a külpolitikai összefüggéseket.

Ez a tudományos mű alapvetően tehát a svájci kül- és külgazdasági politika forrásalapú feldolgozását nyújtja a német és amerikai háborús befolyás változásainak tükrében. Fő következtetései szerint a Német Császárság vezető szerepet töltött be Svájc számára a központi hatalmak körében a háború folyamán. A háború második felében az Amerikai Egyesült Államok a világ legerősebb gazdasági hatalmaként sikeresen fordította az erőviszonyokat az antant szövetség javára. Svájc számára az I. világháború első felében a nemzetiségi konfliktusok voltak erősebbek, utána a szociális konfliktusok váltak meghatározóvá. A szerző értelmezése szerint az első világháború alatti svájci semlegesség egyáltalán nem fogható fel gazdasági pártatlanságként, hanem inkább rugalmas külpolitikaként értelmezendő. A történeti hanyatláselméletekkel szemben, amelyek elsősorban a nemzeti szuverenitás beszűkülése mellett érveltek, Weber inkább a semlegesség fogalmának változatossága mellett foglalt állást, kiemelve a gyorsan változó feltételekre gyorsan alkalmazkodó svájci külpolitika jelentőségét. Ezt a külpolitikát a gazdasági kényszerűség alakította, és egy jó kapcsolatrendszerrel bíró gazdasági elit irányította. A privát gazdaság képviselői – elsősorban a gyáriparré – meghatározó politikai pozíciókat foglaltak el a háború éveiben. Svájc

ezenkívül fontos hídszerepet is betöltött, hiszen az USA ott működte a központi hatalmak országaiban felszámolt követségeit. Az ország ezáltal széleskörű információszerzési lehetőséget kínált a világ számára, mind a katonai hírszerzés, mind a háborús hitelközvetítés területén. Ezzel a rugalmas külgazdasági politikával vált Svájc a szoros német függésből transzatlanti gazdasági szereplővé. Az összeomló német gazdaság nem tudta ki-elégíteni Svájc gazdasági igényeit, ezért vált az antant hatalmak gazdasági rendszerének tagjává.

Mindezek elolvasása után felvetődhet az a kérdés, vajon a központi hatalmak gazdasági értelemben veszítették-e el az első világháborút? Svájc szemszögéből tekintve ugyanis a négyes szövetség gazdasági tekintetben veszítette el az I. világháborút!

Florian Weber: Die amerikanische Verheissung. Schweizer Aussenpolitik im Wirtschaftskrieg 1917/18. (Az amerikai ígélet. Svájci külpolitika a gazdasági háborúban 1917/18.) Zürich, Chronos Verlag, 2016. 271 o. ISBN 978-3-0340-1369-7

Gyarmati Enikő

Történelemkönyv Közép-Európáról. A „Fin de Siècle”-től a jelenkorig

„Történelem”–„könyv”–„Közép-Európa”. A címkötő három fogalom akár már önmagában is elég ok lenne egy önálló értekezés megszületéséhez. A New Academic Press gondozásában 2016-ban megjelent, *Anton Pelinka–Karin Bischof–Walter Fend–Karin Stögner–Thomas Köhler* nevével fémjelzett „Történelemkönyv Közép-Európáról” című tanulmánykötet – számos elismert történész, politológus közreműködésével – arra vállalkozik, hogy a fent említett fogalmakat egy kötetben kapcsolja össze, ezáltal az olvasó figyelmét is felkeltse. A könyv feltárja Közép-Európa történetét a modernitásban, a „Fin de Siècle” – XIX. század végének – időszakától napjainkig.

Az alapötlet az Osztrák Tudományos, Kutatási és Gazdasági Minisztérium kezdeményezésére született. A tervet 2012-ben a Konfliktuskutató Intézet karolta fel és az eredményeit írott formában, 2016. november 21-én, I. Ferenc József halálának 100. évfordulója alkalmából prezentálta. *Erhard Busek*, osztrák politikus – a könyvhöz írt ajánlásában – hangsúlyozza, hogy egy ilyen közép-európai „történelemkönyv”, amennyire szükséges és lehetőségeket tartogató kísérlet, olyannyira veszélyes is. Ugyanis a kötet a (közép-)európai diverzitásban rejlő egység képének – a nemzeti szuverenitásra és narratívákra épülő összeurópaiság képmásának – megragadására és hangsúlyozására vállalkozik. Közép-Európa történelméből közel egy évszázados tér-idő kontinuumot emel ki, amelyet nemzeti szinteken felülemelkedve, „összeurópai”, transznacionális módon közelít meg. A tanulmánykötet nem titkolt célja rávilágítani arra, hogy a létező nemzeti, nacionalista narratívák még gyakran ma is ellentétben állnak az inter- vagy szupranacionális történetírással. Pedig ennek feloldása nélkül nehéz, csaknem lehetetlen egy átfogó, egységes közép-európai történelemszemléletet kialakítani. A historiográfiai komparatiztika hiányában csak az egyes politikai mozgalmak kedvelt eszköze marad, vagyis a történelem aktuális politikai céloknak megfelelő átírása, egyes események kihagyása, egyoldalú, nemzeti alapo-

kon nyugvó lefestése. Pedig napjainkban, amikor a válságok és krízisjelenségek következtében megújult és újraéledt a „nemzeti önzés” élménye, szükség lenne az egyes problémák többféle nézőpont szerinti megközelítésére, újragondolására. Továbbá szükség lenne olyan – a jelen kötethez is hasonló – kísérletekre és vállalatokra, melyek számos nehézség ellenére, az elválasztó motívumok mellett keresik az összekötő szálakat regionális, nemzeti és összeurópai szinteken is.

A kötet kézhezvételekor a borítón szereplő térképrészlet – főként a címben rejlő többértelműség miatt – lényeges és sokat mondó. A térkép vizualizálja, és földrajzi-politikai értelemben konkretizálja a „Közép-Európa” fogalmat. Kiderül belőle, hogy a kötet középpontjába állított „Mitteleuropa” (Közép-Európa) a XXI. század elejének politikai szóhasználatára utal, és a Habsburg-monarchia hét utódállamára, annak Bécsből és Budapestről irányított központi magjára összpontosít. Vagyis Ausztria és Magyarország mellett az egykori Osztrák–Magyar Monarchia nemzeti – cseh, szlovák, szlovén, horvát – kisebbségi státuszából – az I. világháború utáni rendezés által – kilépett, mára Európa középső régiójának államalkotó nemzeteire – nemzetiesítő államaira helyezi a hangsúlyt. Ezek a mai államok a „Fin de Siècle” időszakában történelmi közösséget alkottak. A kiválasztott hét állam közül Lengyelország, amelyre ezen meghatározás csak korlátozottan érvényes, hiszen a mai lengyel államnak 1918-ig – Galícia révén – csak egy kis területe képezte részét Ausztria–Magyarországnak. Ugyanakkor látható, hogy a kötet nem foglalkozik az egykori Habsburg-monarchia minden régiójával, mivel Románia, Ukrajna, Bosznia-Hercegovina, Szerbia és az olasz területek nemzeti narratívái nem kaptak helyet a könyvben. Mindez magyarázható azzal is, hogy – Olaszország és Románia kivételével – ezen országok már túlesnek az Európai Unió határain. Noha az uniós tagság és az országok féltve őrzött nemzeti szuverenitása között sok esetben feszültség áll fenn, mégis a nemzeti narratívákban az EU – az egykori Habsburg-birodalomhoz való tartozáshoz hasonlóan – összekötő kapocsként szerepel. A terület az EU-tagság révén ma is egy egységet alkot, bár kérdéses, hogy napjainkban mennyire erősíti vagy gyengíti a nemzeti identitásokat az európai transznacionális felfogás.

A könyv szerkezetét tekintve négy rövid – a szerkesztők és kezdeményezők részéről kísérőszövegnek, előszónak és bevezetésnek szánt – kitekintést követően két fő részre tagolódik.

Az – „*Összehasonlító tanulmányok*” alcímet viselő – első fő rész hat tanulmánya közül először Anton Pelinka, Karin Stögner, Walter J. Fend és Karin Bischof egy-egy külön tanulmányban adnak áttekintést a nemzeti

narratívákra építhető, közös közép-európai történelemről, a XX. századi történelem ismert korszakhatárait, a térség politikai és kulturális fejlődését, differenciálódását követve.

Anton Pelinka Közép-Európa – és gyakorlatilag 1914–18-al bezárólag az azzal egyenértékű Habsburg-monarchia – konszenzusra épített rendjét állítja a középpontba a „Fin de Siècle” időszakától kezdve a végzetes szarajevói merényletig. Pelinka megítélésében a kiegyezéssel 1867-ben létrejövő Osztrák–Magyar államszövetség – mint alkotmányos monarchia – egy folyamatosan fejlődő demokrácia-történet, melynek „egysége” – idővel az előrelépés és változás gátjává váló – Lajtán inneni és túli részek érdekelentétei miatt megszakad. Az osztrák politológus két külön alfejezetet szán az osztrák és a magyar politikai, nemzeti, társadalmi és kulturális attribútumok bemutatására. Ausztriát be nem váltott ígéretként, míg Magyarországot elkészt és befejezetlen nemzetállamként mutatja be. Hangsúlyozza, hogy a Bécs–Budapest centrikusság idővel összbírodalmi, illetve a közép-európai transznacionális szint helyett egyre inkább nemzeti vonalon jelent meg. Ez a fajta – fokozódó – kulturális-nemzeti autonómiára való törekvés, a Monarchiában rejlő potenciálokat a kirobbanó első világháborúval együtt – visszafordíthatatlanul – működésképtelenné tette. Pelinka a folyamat szemléltetéséhez külön alfejezetben mutatja be az 1900 körüli Közép-Európát, amelyre egyrészt egy világ végeként, másrészt az európai jövő előfutáraként tekint. Ezzel összefüggésben a Monarchia mintáján keresztül az Európai Unió kapcsán is fogalmaz meg tanulságokat, amely szerint jelenleg „egy alulról felfelé irányuló folyamatban” egy hasonló „szövetségi békekonceptiót” próbál megvalósítani. Az osztrák politológus továbbá kiemeli, hogy a Monarchia szétesése – vagyis az első világháború utáni közép-európai kudarc – nemcsak egy birodalom politikai összeomlását és a népek önrendelkezésére épülő kisebb államokra való szabadlását jelentette, hanem a kollektív közép-európai identitás és narratíva elvesztését is. Szemlélteti, hogy Ausztria–Magyarország Közép-Európája egyszerűen nem passzolt – *Huntington* alapján – a „civilizációk összecsapásának” elképzeléséhez. A Habsburg-monarchia – a nemzetállami gondolkodás feloldása nélkül – sem közép-, sem összeurópai szinten nem tudta betölteni a különböző kultúrákat összekötő „hid” szerepét. A mai Ausztria és Magyarország, amelyek nevükben a Habsburg Birodalom közép-európai folytonosságát őrzik, egykori összetartozásuk tudatában is csak korlátozottan tudják a több évszázados közös történelmük értelmezését transznacionális szintre emelni. Közép-Európa első világháborús összeomlása elpusztította a „nemzetállami elhatárolódások” leküzdésére irányuló európai rend lehetőségét. A közös birodalom

gyors széthullása megakadályozta egységes közép-európai narratíva megszületését, ami nélkül csak a nemzeti áldozatvállalások és jóvátételek országokénti elbeszélése maradt.

A „Közép-Európa” olyan kifejezés, amely mindenféle definícióra nyitott. A terület nem határozható meg csak természetföldrajzi ismérvekkel. Határainak kijelölésére szükség van gazdasági, kulturális, társadalmi, politikai, pszichológiai stb. dimenziókra is. Továbbá kortól, nációtól, szemléletmódtól is függ, hogy ki mit ért Közép-Európán. Erre Pelinka is felhívja a figyelmet, miközben számos lehetséges definíció mellett meghatározza a kötet szempontjából érvényes értelmezési keretet is. Közép-Európa – akár csak egy mai posztmodern fogalom – rengeteg kettősséget és többértékűséget rejt magába. Egyesek szűk, mások tág értelmezési keretet adnak a fogalomnak. Így egyszerű meghatározás, hogy a terület az „öreg kontinensnek” a jól körülhatárolható Nyugat- és Kelet-Európa közé eső régiója. De egy másik értelmezés szerint Közép-Európának tekintjük a második világháború után, a Szovjetunió uralma alá került azon országokat is, melyek a nyugati kultúrkörhöz tartoznak. Ezenkívül tekinthetünk Közép-Európára úgy is, mint a Németország és a keleti szláv nyelvterület közötti régióra, de tágabb értelmezés szerint a Baltikumot és Délkelet-Európa országait is a fogalomhoz sorolhatjuk. *Gerhard Lehmbrecht* az egykori Frank Birodalom és a Rajna-völgy területére vonatkozó elképzelése szerint Közép-Európát, a mai politikai földrajz értelmében valahol Svájc, a Benelux államok, illetve Francia- és Németország Rajnával határos régióiban kellene keresnünk. Ehhez képest *Friedrich Naumann* 1915-ös „Mitteleuropa” c. munkájában főként gazdasági oldalról ragadta meg a fogalmat és Közép-Európát Németország, illetve a meggyengített Oroszország közötti – német érdekeknek alávetett – gazdasági térként vizionálta. *Lonnie Johnson* Közép-Európája az öreg kontinens azon kisebb államait foglalta magába, amelyeknek „balszerencsájuk”, hogy a permanens német és orosz nagyhatalmi törekvések közé kerültek. A Közép-Európa fogalom diverzitása kapcsán *Gyáni Gábor* értekezésében említi még *Hanák Péter* és *Szücs Jenő* Európa-értelmezéseit is. Előbbi a Közép-Európa – az imaginárius régió című tanulmányában – többek között – találóan fogalmazta meg, hogy: „talán komprégió a miénk, amely a nyugati és a keleti part között hanyódik. Vagy talán mozduatlan a komp, amelyet hol az egyik, hol a másik part zár körül, és juttat zátonyra.” Ezzel összefüggésben pedig Szücs Jenő *Vázlat Európa három történeti régiójáról* című esszéjében írt arról, hogy Közép-Európa és benne Magyarország hiába szovjet blokkhoz tartozó, orosz megszállás alatt álló régió, nyugati orientációja okán (soha) nem (volt) része a Keletnek. Az álta-

la megnevezett Közép-(Kelet-)Európa, mint köztes régió, egy olyan terület, amely önmagában nem, csak a Nyugathoz és a Kelethez viszonyítva ragadható meg. Közép-Európát alapvetően mindenkor a nyugati mintakövetés jellemezte, de egyaránt ötvözőtt magába keleties viselkedésformákat is. Ez az a terület, amely a Nyugat és Kelet közötti áramlás, egymásra hatás köztes és egyúttal transzferzónája is. Magyarország a rendszerváltással vált el de facto is a szovjet Kelet-Európától és helyzete mára – perifériaként ugyan, de – a nyugati fejlődési keretben stabilizálódott.

Karin Stögner a közép-európai narratíva fejlődéstörténete kapcsán, a két világháború közötti időszakot vizsgálva hasonló következtetésekre jut. Stögner az 1920–30-as évekre a nemzetközponti kollektív identitások erősítésének időszakaként tekint. Hangsúlyozza, hogy Közép-Európában a sokszínűség, a birodalmi tapasztalatok és a nemzeti bizalmatlanság miatt a nacionalizmus – a nemzeti hovatarozás – nem állami léthez kötött, hanem etnocentrikus volt. Felhívja a figyelmet arra, hogy a régióban a polgárság gyengesége – Csehszlovákia kivételével, ahol erős közeposztály alakult ki – lehetővé tette a nemesség számára, hogy fontos szerepet játsszon a nemzetiesítés folyamatában. Ezáltal Közép-Európában a nacionalizmus éppen attól a „modernizáló elemétől” távolodott el, amely Nyugat-Európában létrehozta az államnemzetet. Stögner időben a második világégés kirobbanása felé haladva kitér az 1930-as évektől létrejövő és egyre erősödő autoriter, antiszemita rendszerek térnyerésére is.

Walter J. Fend tanulmánya a második világháborút követő időszakot vizsgálja 1989-el bezárólag. Kiemeli, hogy a régió lakosságának valódi homogenizációját a korszak kitelepítései és a kivándorlásai valósították meg. Az értekezés a hatalmi konszolidáció és blokk-képződés több periódusát is szemügyre veszi. Az általa „antifasiszta mézesheteknek” nevezett rövid ciklus után következő sztálinizmus, az etnikai és ideológiai homogenizáció céljából a maga barát–ellenség dichotómiájával és a tőkések elleni propagandájával pellengére állította a régi rendszer hőseit. Erre építve az antiszemita – tisztogató – kampányok is könnyen beindíthatók voltak, amelyek a párton belüli konfliktusok felszámolását és a nem kívánatos válságok feloldását is megkönnyítették. Fend további alfejezetekben foglalkozik az új és régi ellenségek, valamint traumák kérdésével, a nemzeti ellenállás mítoszokkal, az antiszemitizmus és holokauszt emlékével, nemzeti narratívákba való beillesztésével vagy kihagyásával. Ezzel kapcsolatban jegyzi meg, hogy egyes országokban tabuként, máshol etnikai jellemzőitől megfosztva jelenik meg a holokauszt története. Ezt követően Fend még szól a reform, a lázadás és a rezignáció hármásáról is és azon vákuum kitöltéséről, amelyet

a keleti blokk – vagyis egy ország hegemoniája alatt álló transznacionális közösség – kudarca és bukása hozott létre.

Karin Bischof tanulmánya a keleti blokk összeomlását követő fejleményeket tárgyalja. Kitér a rendszerváltásokat követő átalakítási fázisok nemzeti narratíváinak folytonosságára és töredezettségére, valamint a nemzetépítés folyamatára és a kisebbségi jogok (ki)fejlődésére. Középpontba állítja az „Európába való visszatérés” narratívájának és a régi történeti elbeszélések folytatásának egyidejűségét, illetve az előbbi megkérdőjeleződését.

Dieter J. Hecht – Louise Hecht – Eleonore Lappin-Eppel összehasonlító tanulmánya a Habsburg-monarchia zsidóival, azok utód-államokbeli történetével foglalkozik. Nemzeti szinteken a legfőbb állomásokat emelik ki 1918-tól az ezredfordulóig, benne a fokozatos emancipációra, az asszimilálódásra, az üldözésekre, a kivándorlásra, a megkülönböztetésre és a holokausztra helyezve a hangsúlyt. Megállapítják, hogy a zsidóság emlékét minden országban az emlékezet és az elnyomás dichotómiájával lehet jellemezni. A szerzők bemutatják a közép-európai zsidóság fejlődésének összehasonlító vázlatát és az aktuális lehetőségeket is taglalják.

A Monarchia eleve többnemzetiségű állam volt. Az etnikai és kulturális sokszínűség egy multikulturális politikai egységgé tette a birodalmat, amelynek Lajtán inneni és túli felében mégis másképp gondolkodtak a kisebbségekről. Magyarországon az egy politikai nemzet elképzelése volt meghatározó, vagyis az állam a domináns nemzethez tartozónak tartotta a vallási, etnikai szempontból eltérő kisebbségeket. Az uralkodó elit szerint csak a magyar nemzet létezik. A nem magyarok hiába tiltakoztak, azonosulniuk vagy asszimilálódniuk kellett a többségi magyar elvárásokhoz. Ausztria jobban bánt a kisebbségekkel és hivatalosan a „nemzetiségek” társulását értette a politikai nemzet alatt. Bár láthatóan az osztrák birodalomfél politikai struktúráját – szemben a magyarral – nem a kisebbségek rovására épülő nemzeti hegemoniára tervezték, a koncepcióban rejlő „szövetségi állam” potenciálját a növekvő nacionalizmus, a „nemzetiségek” kompromisszumának csökkenő hajlandósága miatt mégsem tudták kihasználni.

Az, hogy a zsidóság – és némileg velük együtt a kisebbségek – örökségének nemzetközi vizsgálata is helyet kap a kötetben, külön is jelentős. Hiszen csak a XX. század történelmét végiggondolva, ismert formula, hogy a nacionalizmus kéz a kézben jár a kisebbség-ellenességgel, idegengyűlölettel, továbbá az antiszemitizmussal. Ezen szoros összefonódás pedig a „Fin de Siècle” időszakától kezdődően erőteljesen meghatározta, különösen azon kisebbségek helyzetét, akik – *Broubaker* elméletéből kiindulva – nem rendelkeztek olyan „anyaországgal”, mely megvédte volna őket és,

amelynek harca veszélyt jelenthetett volna a kisebbségeit diszkriminációval sújtó államalkotó nemzet számára. A Broubaker-i álláspont szerint minden állam nemzetiesítő, de nem mindegy, hogy miként és mennyire. Az állam, az anyaország és a nemzeti kisebbség hármaskonfigurációján belül számos kontextusfüggő stratégia létezik. Vagyis a nacionalizmust nem a nemzetek hívják életre, hanem a politikai mezők egyes típusai termelik ki.

Az értekezés kiemeli azt is, hogy a homogenizálást szorgalmazó többségi társadalom kényszerintézkedései a XX. században, az állampolgárságukat permanensen bizonygatni kényszerülő kisebbségekre súlyos csapást mértek. Különösen a zsidókat és a romákat érte az a vád, hogy a kozmopolitának és internacionalistának titulált élet- és szemléletmódjuk miatt nem képesek „beépülni” az adott nemzeti nacionalizmusba. Ez a nemzeti kultúrába beilleszkedni nem tudás vádjá a cionizmus európai fejlődéstörténetében kiemelten fontos szerephez jutott, míg az európai romák esetében ilyen saját nemzetállam kialakítását célzó politikai mozgalom nem alakult ki.

Ezt követően *Thomas Köhler és Christian Mertens* tanulmánya zárja le az első részt, amely Bécsset, mint a XIX–XX. század fordulójának metropoliszát a „zenik mentsváraként” jellemzi. Hiszen a császárváros cél- és egyben kiindulópontja is volt számos migrációs hullámnak. A szerzők főként statisztikai adatokra építve emelik ki a korabeli migrációs megközelítés(ek) idegengyűlölő és kozmopolita aspektusait.

Az „Ország-tanulmányok” címet viselő második fő rész hét tanulmánya áttekintő jelleggel az egyes nemzeti narratívákra helyezi a hangsúlyt – Csehország, Szlovákia, Magyarország, Szlovénia, Horvátország, Lengyelország és végül Ausztria egy-egy neves történészének, politológusának köszönhetően. Ezen rész érdekességét adja, hogy négy tanulmány – közülük a magyar narratívát közlő Gyáni Gábor értekezése is – egy rövid német nyelvű rezümét követően angolul került a kötetbe.

Gyáni Gábor tanulmányának már a címe – *A magyar történelem kultikus és ironikus víziói* – is jelzésértékű. A relatíve tömör értekezés széles historiográfiai és elméleti alapokon nyugszik. A szerző a magyar történelem fordulópontjait emeli ki, azok nemzeti narratívába való illeszkedése, áthagyományozása, illetve rehabilitálása szempontjából. Felhívja a figyelmet arra, hogy a történelem mitizálása a XX. századi magyar történelem, különösen Trianon kapcsán fontos szerephez jutott, az ehhez kapcsolódó revizionizmus idővel a Horthy-korszak irredentizmusához vezetett. Ez a Trianon-narratíva hozzájárult Magyarország II. világháborúba – vagyis a Jugoszlávia és Szovjetunió elleni német támadóháborúba – való belépéséhez is. Gyáni mindezek mellett a magyar holokausztnak is központi szerepet szán. Meg-

világítja, hogy a tömeggyilkosságokban való magyar részvétel előzménye a Horthy-éra zsidóellenes törvényhozásában keresendő, hiszen a zsidók megbélyegzése már sok évvel a német csapatok megérkezése előtt elkezdődött. Az akadémikus a nemzeti narratíva szempontjából rámutat még az 1956-os események jelentőségére is. Elemzi az '56-os forradalom szerepét az 1989/90-es demokratikus átalakulással összefüggésben. A rendszerváltás előtti időszakból kiemeli Nagy Imre rehabilitálását, szerepének újraértelmezését, valamint a Kádár János személyében rejlő kettősséget, vagyis a szovjet diktátumok végrehajtójaként és a szerény gazdasági jólét garantálójaként ismert pártvezér szerepének ellentmondásait. Emellett a szerző kitér még az Európa-orientáció okaira és következményeire is, ezzel kiemelve a feszültségekkel terhes nemzeti és európai történelemszemlélet alakulását.

A kötet több ponton is hangsúlyozza, hogy a nemzeti és a globális, nemzethatárokat is átívelő narratívák részben versenyeznek egymással, részben kiegészítik egymást. Idővel egyes elemeik a politikai, gazdasági, kulturális, társadalmi változások, törések következtében marginalizálódnak, elveszítik jelentőségüket. Ezáltal egyrészt kimaradnak, vagy egyre kevésbé kerülnek kifejtésre a narratívákban, másrészt pedig új elemekkel bővülnek. A kötet ezt a folyamatos narratíva-átalakulást szem előtt tartva differenciáltan veszi szemügyre a domináns, illetve alárendelt nemzeti narratívák fejlődését és konszolidációját, kiemelve a váratlan eseményeket, töréspontokat és ambivalenciákat. Ezáltal megnyitja a lehetőséget a nemzeti narratívák komparatistikája előtt. Az egyes tanulmányok az összehasonlításon túllépve, a *Verflechtungsgeschichte* (*Histoire croisée*) módszereinek segítségével törekszenek feltárni, a geopolitikai értelemben vett Közép-Európában a nemzetállami határokon túlnyúló kölcsönös kapcsolatokat, kölcsönös függőségeket és hasonlóságokat.

A nemzeti elbeszélések reneszánsza, valamint az adott nemzetállam európai uniós csatlakozása és EU-politikája gyakran ellentmond egymásnak. Közép-Európa nemzeti narratívái versenyeznek az áldozat szerepéért. A történelemben minden nemzetnek megvan a maga évszázadokra visszavezethető nemzeti katasztrófája – mint a magyaroknak Mohács vagy a cseheknek Fehér-hegy – és ezek nemzeti emléke. A XX. században Trianon (1920), illetve Csehszlovákia számára München (1938) töltenek be hasonló funkciót, egy igazságtalan diktátum képében. De kinek igazságtalan? – teszi fel kérdésként a kötet.

Trianon és München példáján szemléltethető a közép-európai nemzeti áldozat-elbeszélések és az összeurópai látásmód ellentéte. Ugyanis az 1918-ban megszülető Csehszlovákia számára Trianon a nemzeti narratívá-

jában teljesen más – egyfajta pozitív – jelentőségű eseményként szerepel, a máig ható magyar áldozati narratívával szemben. Ugyanez fordított előjellel is igaz az 1938 szeptemberében Münchenben aláírt egyezmény kapcsán. Ez magyar perspektívából a trianoni igazságtalan rendezés részleges kárpótlását, míg Csehszlovákia számára az 1918-tól íródó önálló történelem felszámolásának kezdetét jelentette.

Ezek a sokszor egymásnak ellentmondó nemzeti áldozatvállalások gyakori alapot adnak a nemzeti összeesküvés-elméletek kialakulásának. Ahogy például a magyar nemzeti narratívában a trianoni döntés „miértje” kapcsán nem kap helyet azon nézőpont, hogy Csehszlovákia létét a nagyhatalmak geopolitikai érdekei kívánták meg. Továbbá az sem, hogy az események alakulásában nagy jelentősége volt Tomás Masaryk presztízsének és tárgyalási készségének is. Ugyanakkor persze ezen logikus magyarázatok – az összeesküvés-történetekkel szemben – sok esetben kevésbé tűn(het)nek meggyőzőnek. Magyarország és Csehszlovákia konstellációjában a trianoni és a müncheni egyezmények áldozati elbeszélésének politikai háttere eltérő, így közvetve más-más hatással van a nemzeti narratívákra. Mindezek mellett az osztrák áldozatszerrep története is érdekes. Ausztriában az első világháborút lezáró békeszerződés (1919, Saint-Germain) miatti felháborodás érzése 1945 után jelent meg újra, ami Ausztria náci Németország általi elfoglalásából (1938, „Anschluss”) és az első köztársaság összeomlásából fakadt. Az 1943-as moszkvai nyilatkozat alapján 1945 után Ausztria önmagára, mint „Hitler első áldozatára” tekintett, amely az 1970-es évek végéig az osztrák nemzeti identitás gerincét adta. Ekkor kezdődött meg az osztrák nemzetiszocialista múlt és aktív részvétel historiográfiai dekonstrukciója.

Összességében elmondható, hogy a XX. században Közép-Európát a megosztottság jellemezte, ami azonban egyúttal össze is kapcsolta az államokat. A múlt század történéseit természetesen az egyes államok másként élték meg, más tapasztalatokat szereztek, de egy ponton – a kommunizmus révén – még hosszú időre összekapcsolódtak. Ugyanis 1989–90 mint korszakhatár – Ausztria kivételével – egy 1945 után kialakult egységes közösség felbomlását jelentette. Ebből a közép-európai régiót összekapcsoló tapasztalatból Ausztria kezdettől fogva ki volt zárva. A többi államnak a Szovjetunió hegemoniája alóli felszabadulása tévesen „visszatérés” volt Európába, legalábbis az EU narratívája szerint. A posztkommunista közép-európai országok EU-integrációjának visszatérésként való értelmezése egy félreértésen alapuló elbeszélés, mivel az Unió Európája új Európaként értette magát, és így senki sem tud oda „visszatérni”. Noha ez az új európai narratíva sem helyettesítheti a kommunista diktatúra által előidézett közös

alapot, azonban alkalmas lehet(ne) arra, hogy a nemzeti narratívák egymás ellen irányuló éleit tompítsa, és helyette megpróbálja „egységet teremteni a sokféleségben”. Az Unió – Közép-Európa politikai valóságát tekintve – csak „elképzelt” egység, de mégis egy olyan konstrukció, amely – a nosztalgikus elemeken túl – alkalmas lehet valamiféle egységesítésre.

A kötet – sajnos – még ma is csak kísérlet lehet a – néha kissé idealizált – nemzeti elbeszélések kizárólagosságából való kiszakadásra. Egy olyan több évszázados nemzeti keretekben gondolkodó történet szemléleten való túllépés egyik nyitánya, amely európai, globális dimenziókat nyithat a maga nemzeteken átívelő, integráló, történeti összefüggéseket és összefonódásokat láttatni akaró szemléletmódjával.

Anton Pelinka – Karin Bischof – Walter Fend – Karin Stögner – Thomas Kohler (Hg.):
Geschichtsbuch Mitteleuropa. Vom Fin de Siècle bis zur Gegenwart. (Történelemkönyv
Közép-Európáról. A „Fin de Siècle”-től a jelenkorig) New Academic Press, Wien, 2016.
398 o. (ISBN: 978-3-7003-1951-1)

Nagy Adrienn

Az első világháború és a modern Egyesült Államok születése

Michael S. Neiberg könyve bevezetőjében azzal kezdi mondandóját, hogy bemutatja az egyik legismertebb, az I. világháború idején legnépszerűbb amerikai sláger, az „Over There” (Odaát) szerzőjének és három legismertebb előadójának történetét. Az ő hátterük, semlegességből (vagy háborúellenességből) a hadba lépés támogatásába való átmenete jól leképezi, hogy miről is szól ez a könyv. A „The Path to War. How the First World War Created Modern America” (Út a háborúba. Hogyan hozta létre az első világháború a modern Amerikát) című kötet azt az alig három éves periódust elemzi, ami az első világháború kitörése (1914. július 28.) és az amerikai hadba lépés (1917. április 6.) között telt el. Ebben az időszakban az amerikai nemzet hosszú utat járt be a hadba lépést elképzelhetetlennek tartó semlegesség és a harcra kész, nemzetközi dominanciát vizionáló állapot között. A kötet célja az I. világháborúra adott különböző amerikai reakciók elemzése, illetve néhány kulcsfontosságú esemény (pl. a Lusitania elsüllyesztése, az örmény mészárlás, vagy az orosz cári rendszer összeomlása) értékelése az amerikai hadba lépésre gyakorolt hatásuk szempontjából.

A szerző, Michael S. Neiberg az US Army War College történészprofesszora, 1996-ban doktorált a Carnegie Mellon Egyetemen a pennsylvaniai Pittsburghben. Számos első világháborúval és az azt lezáró békerendszerrel foglalkozó könyv szerzője. Ebben a kötetben Neiberg alapvető állítása az, hogy a közkeletű véleménnyel ellentétben az amerikaiak nem pusztán a propaganda áldozata, vagy egy messiáshajlamú elnök valamiféle vak követői voltak, hanem nagyon is tudatosan döntöttek a háborús részvétel támogatása mellett – még ha ezt azért is tették, mert úgy érezték, más lehetőség nem állt rendelkezésükre. Ezt bevezetője végén fogalmazza meg.¹

A mű nyolc, átlagosan harminc-harminc oldalas fejezetből áll, melyek kül- és belpolitikai kérdésekkel, honvédelemmel, identitás-problémákkal és

¹ Michael S. Neiberg: *The Path to War. How the First World War Created Modern America*. Oxford University Press, New York. 2016. 8.

más hasonló témakörökkel foglalkozva mutatják be az Egyesült Államok legfontosabb ügyeit az első világháború időszakában. Ezt egy rövid összegző fejezet és a jegyzetapparátus követi. A kötet végén egy tájékozódást segítő név- és tárgymutató is található.

A kötet első fejezete, a „Megérteni a két Németországot” (Understanding the Two Germanys) egy rövid történeti áttekintéssel kezdődik, amelyben Németország első világháborút közvetlenül megelőző eseményeit tekintí át. Itt kiemelten kezeli a Zabern-ügyet. Zabern (Saverne) egy kb. 9000 fős lakosságú elzászi város volt, ahol 1913 októberében tört ki botrány egy Forstner nevű német hadnagy előadása miatt. Forstner olyan kijelentésekkel hívta fel magára a figyelmet, mint például „ha megkéselsz egy elzászi fickót, nem két hónapot kapsz érte, hanem én adok neked mindegyikükért egy márkát.”² A kijelentések miatt bocsánatkérés nem történt, a városban tüntetések kezdődtek a német hadsereg ellen. Az ügyről a Reichstagban is parázs viták folytak, Vilmos császár a katonák pártját fogta és a sajtót hibáztatta, Bethmann Hollweg kancellár viszont a polgári lakosság oldalán állt. A válság ugyan lassan elvonult, de rávilágított Elzász-Lotaringia békés integrálásának kudarcára, és még a német lakosság ellenszenvét is kiváltotta a katonai hatóságok hatalmaskodása.³ Az amerikai közvélemény folyamatosan követte a Zabern-ügyet, rengeteg országos- és regionális újság foglalkozott vele. Az amerikaiakban elsősorban az keltett megütközést, hogy – amint a New York Tribune című lap fogalmazott – a német hadsereg nem az állam szolgájaként, hanem a polgári lakosság fölött „hűbérúrként” viselkedett.⁴ A szerző olvasmányos és informatív stílusban, széles sajtóanyaggal alátámasztva mutatja be az ügyet és annak lefolyását, nemzetközi visszhangját. A „két Németország” alatt a katonás, szigorú, porosz elitet és az egyre humanistább, tudományos szemléletmódú németiséget értették a korszakban. Neiberg rámutat, hogy – főként a nagyszámú német bevándorló hatására – az amerikai közvélemény a jóra való német népet saját kormánya elnyomásának áldozataként kezelte. Fontos volt annak az elfogadása, hogy a német nép nem feltétlenül azonos a német állammal, tehát a német emberek véleménye sem feltétlenül egyezik a kormányuk álláspontjával. A szerző szerint ezt az amerikai közvélemény megértette, ami feltehetőleg igaz is, hiszen a lakosság egy része még a német tengerallattjárók támadásait (többek között a Lusitania ellen) is elfogadóan kezelte, mondván: az an-

2 Idézi Bihari Péter: 1914: A Nagy Háború száz éve. Személyes történetek. Kalligram, Bp. 2014. 114.

3 Uo.

4 Neiberg, i. m. 11.

tanthatalmagnak nincs joguk blokáddal éheztetni a német népet, csak azért mert a kormányaik között nézeteltérések mutatkoznak.⁵ A Németországgal kapcsolatos általános vélemény persze Belgium lerohanása után jelentősen rosszabbra fordult. Egy 350 amerikai napilapra kiterjedő, 1914 novemberét vizsgáló kutatás kimutatta, hogy az újságok 46 százaléka az antantot támogatta, mindössze 5 százalék (zömében német nyelvű) lap szimpatizált Németországgal, a maradék 49 százalék pedig semlegesnek vallotta magát, de számos cikket közöltek, amelyek a háború francia vagy belga áldozataira felé mutattak együttérzést.⁶

Neiberg kimerítően elemzi a Németországgal szembeni viszonyt mind a közbeszédben, mind pedig a társadalomban. Jól érzékelteti a németekkel szemben az ellenszenv növekedését, és a New York és New Jersey kikötőiben német szabotázsakciók keretében elsüllyesztett brit hajók ügyére is kitér. Hiányosságként talán annyi róható fel, hogy kevés szó esik a német állami propaganda akciókról. Ismeretes, hogy a német kormányzat kiterjedt akciók keretében igyekezett minél több amerikai sajtótermék kiadási jogának megszerzésével növelni propaganda-terjesztési eszközeinek számát. A cél kettős volt: antant-ellenes hangulat kialakítása az amerikai közvéleményben, illetve egy USA–Mexikó háború kiprovokálásának elősegítése.⁷ Jelentős sikert nem értek el, ráadásul a Zimmermann-levél nyilvánosságra kerülésének köszönhetően a provokáció még visszafelé is sült el számukra.

A második fejezet, az „Egy legtöbbek szerint nemes ügy” (A Cause Most Think Is Right) az önkéntességgel foglalkozik. Alapvetően a háború kitörése körüli időszakhoz ad érdekes adalékokat, a fejezet elején például az 1914. július–augusztus során bármily okból (üzleti út, nyári vakáció) hadviselő országban rekedt amerikaiak eseteit, hazajutásuk körülményeit ismerteti. Ezután egy homlokegyenest ellenkező csoporttal, az Európába igyekvő amerikai önkéntesekkel foglalkozik. Nem meglepő, hogy az önkéntesek döntő többsége („gyakorlatilag mindenki”) az antant támogatására indult, ami világosan jelzi, hogy hol állt az amerikaiak szimpátiája.⁸ Mind ezt természetesen az önkéntes adományokból összegyűlt háborús segélyek összegei is alátámasztják. Ismert, hogy Amerikában élő és dolgozó német, illetve osztrák–magyar állampolgárok között voltak olyanok, akik haza-

5 Akira Iriye: *The Cambridge History of American Foreign Relations*. Vol. III: *The Globalizing of America, 1913–1945*. Cambridge, 1993. 40.

6 Neiberg, i. m. 32.

7 A témáról bővebben: Heribert von Feilitzsch: *Operation „Perez”: The German Attempt to Own American Newspapers in World War I*. *FHC Annals: Journal of the Florida Conference of Historians*. Vol. 22 (June 2015), 87–102.

8 Neiberg, i. m. 44.

tértek, hogy „óhazájuk” hadseregeiben szolgáljanak. Nincs azonban adat olyan német, osztrák, vagy magyar származású amerikai állampolgárokról, akik önként jelentkeztek volna származási országukban katonai szolgálatra. A kötet ugyan nem tesz róla említést, de Németország és az Osztrák–Magyar Monarchia más népei (pl. szlovákok, csehek, lengyelek stb.) viszont előszeretettel jelentkeztek harcra az antant oldalán, majd 1917-ben az USA hadseregébe is annak reményében, hogy kiharcolhassák saját hazájuk függetlenségét.⁹ Érdekes még, hogy amerikai állampolgárok (született amerikaiak is) tízezerrel mentek Kanadába, hogy a brit hadseregbe önkéntesként jelentkezzenek, de még néhány tucat amerikai a francia hadsereghez is csatlakozott 1914 augusztusának végéig.¹⁰

A harmadik, „A lehetetlen közép” (The Impossible Middle) című rész a Lusitania elsüllyesztését az ennek nyomán kialakult válságot, és a semlegesség feladásának kérdését ismerteti. A Lusitania-botrányt követően több szabotázs-akció terve is nyilvánosságra került, például egy Philadelphiában található lőszergyár felrobbantására irányuló osztrák-magyar akcióé is.¹¹ 1915-ben egyébként több német szabotőrt is elfogott a Szövetségi Nyomozóiroda, köztük két régóta az USA-ban élő vegyész, Robert Fayt és Charles von Kleistet, akik kémiai ismereteiket felhasználva gyártottak bombákat, közöttük szivarnak álcázott robbanó szerkezeteket is. Az előzőekhez hasonlóan itt is igen jól dokumentált kutatás eredményét olvashatjuk. A fejezet konklúziója az, hogy a bemutatott események olyan körülményeket teremtettek, hogy az amerikai közvélemény egyre inkább érezhette: az európai háború lassan, de biztosan az ő háborújukká is kezd válni – akár akarják, akár nem.

A negyedik fejezet, az „1916 és a büntudat bére” (1916 and the Wages of Guilt) az 1915 végi örmény népirtás történetével kezdődik. 1916-ban egy újabb szempont jelent meg az amerikai közvéleményben: a büntudaté. Az örmény népirtás szörnyű híre, valamint a tény, hogy az USA Belgiumnak sem kelt védelmére a „brutális erejű” Német Császársággal szemben, ellenérzést váltott ki sok amerikaiból Wilson semlegességi politikájával szemben. Ennek egyik fő szószólója Theodore Roosevelt volt, aki egyenesen úgy fogalmazott, hogy Amerika semlegessége, ami „visszatartotta az amerikaiakat attól, hogy tegyék a kötelességüket Mexikóban, a belgiumi gyalázatban és a Lusitania ügyben, lehetővé tette a törökök számára, hogy

9 Nancy Gentile Ford: *Americans All! Foreign-born Soldiers in World War I*. College Station. 2001. 17.

10 Neiberg, i. m. 45–46.

11 Neiberg, i. m. 80.

nőket és gyerekeket gyilkolhassanak.”¹² A lakosság egy részében megjelent a tehetetlenség, a lusta tétlenség érzése, és sokan feltették a kérdést: mi haszna az amerikai erőnek és értékeknek, ha nem használják arra, hogy helyesen cselekedjenek? Theodore Roosevelt és más közismert gondolkodók nyomán terjedőben volt a nézet, mely szerint annak, aki rendelkezik megfelelő erővel, kötelessége megvédeni a gyengéket azoktól, akik visszaélnék hatalmukkal. Ez is hozzájárult ahhoz, hogy a társadalom nem mutatott széles körű ellenállást, amikor – alig pár hónappal azután, hogy „Ő tartott távol minket a háborútól” (He kept us out of the war) szlogenjével megnyerje a választásokat – Wilson bejelentette az USA hadba lépését.

A „Nincsenek többé Jerikók” (No More Jerichos) című fejezetben Neiberg tovább fűzi a háborúról való amerikai gondolkodás történetét, még mélyebbre menve az elemzésben és tovább haladva a semlegességből a háborúpártiság felé vezető vonalon. A fejezet címe Jacob McGavock Dickinson (háborús veterán, jogász, egy ideig helyettes főügyész) egyik beszédére utal, aki azt mondta, „Nincsenek többé Jerikók, amiket kürtjeink megfújásával lerombolhatunk”.¹³ Ezzel Dickinson arra utalt, hogy akár tetszik az amerikai népnek, akár nem, a világ megváltozott, és a nemzetnek fel kell készülnie arra, hogy fegyverrel védje magát, ideálok nem fogják megadásra kényszeríteni az európai hadviselő feleket. Beszédének másik fontos része volt a „kötőjel-ellenesség” (Anti-Hyphenism). Ez a korszakban igen jellemző, egyfajta amerikanizálási mozgalom volt az Egyesült Államokban. Neve arra utal, hogy a mozgalom meg akarta akadályozni, hogy bevándorlók (azaz a kötőjeles amerikaiak – Hyphenated Americans) pl. olasz-amerikaiaként, vagy akár magyar-amerikaiaként jellemezzék önmagukat. A cél az volt, hogy ha már itt telepedtek le, váljanak is teljesen amerikaiakká és hagyják el korábbi identitásukat és egyéb kötődéseiket. Ennek egyébként maga Wilson elnök is a hívei közé tartozott.¹⁴

Dickinson felhívta a figyelmet arra, hogy a „kötőjelesek” felé megértéssel és türelemmel kell viszonyulnia a társadalomnak, hiszen ők is a nemzet részei, és az eljövendő krízis során lojálisak lesznek új hazájukhoz. Beszédére azért is nagy szükség volt, mert az 1915-ös események növelték az amerikaiak nemzetbiztonsággal kapcsolatos aggályait és egyre többen csatlakoztak az ún. Felkészülési mozgalomhoz (a tényleges katonai konfliktusra való aktív készülés a haditengerészet mint elsődleges, illetve a hadsereg

12 Neiberg, i. m. 97.; (fordítás tőlem: A. L.)

13 Idézi Neiberg, i. m. 124.; (fordítás tőlem: A. L.)

14 Bővebben erről: Hans P. Vought: *The Bully Pulpit and the Melting Pot. American Presidents and the Immigrant, 1897–1933*. Macon, GA, USA. 2004. 94–120.

mint másodlagos védelmi vonal megerősítésével – akár sorozás útján is).¹⁵ 1915 az amerikai közélet számos prominens személyét is a „Felkészülés” oldalára sodorta. Neiberg beszédek részletei és hangzatos című (pl. Felfegyverzett demokrácia) és tartalmú újságcikkek elemzésével jeleníti meg a korszakot és az említett jelenségeket, igen szemléletesen.

A következő, szám szerint a hatodik fejezet, az „Election Year Politics and National Defense” 1916-tal, a választás évével foglalkozik, és Wilson kampányának időszakát követi végig. Neiberg figyelmének fókuszában azonban nem maga a kampány, hanem az arról szóló társadalmi, illetve hadszervezési vita áll, hogy hadba lépés esetén milyen típusú hadsereget állítson ki az Egyesült Államok. 1916-ra már egyre nehezebben lehetett figyelmen kívül hagyni azt a nagyon is elképzelhető forgatókönyvet, hogy az USA rövidesen aktív részese lesz a háborúnak. A kampány során mind a republikánus, mind a demokrata jelöltek igyekeztek háttérbe szorítani az európai ügyeket, különösképp a Nagy-Britanniát támogató retorikájukat. Ennek oka az ír húsvéti felkelés brutális leverése miatti közfelháborodás volt, amit sokan a németek Belgium elleni agressziójához hasonlítottak Amerika-szerte.

Egy másik fontos kérdés viszont mégis előtérbe került, ez volt az idő közben politikai vitává alakult „Felkészülés” kérdése. Wilson ekkor még erősen ellenállt a kötelező sorkatonaság bevezetését és az ún. kontinentális típusú hadsereg bevezetését szorgalmazó javaslatoknak, amelyek olyan prominens politikusoktól érkeztek, mint például Lindley M. Garrison hadügyminiszter, vagy épp maga Theodore Roosevelt korábbi elnök.¹⁶ A szerző a fejezet nagy részében a Wilson és Garrison közötti vitát ismerteti (ez a hadügyminiszter lemondásával végződött), ami a sajtóban megjelent reakciókkal együtt érdekes képet fest a korabeli közhangulatról a hadsereg kérdésében. Szintén izgalmas része a fejezetnek a növekvő társadalmi pánik megjelenítése egy esetleges Amerika ellenes szervezkedéssel kapcsolatban (elsősorban Németország és Mexikó között), ami az USA hadba lépésének kiprovokálására irányult. Ez aztán, mint tudjuk, a Zimmermann-levél nyilvánosságra kerülésével bizonyítást is nyert.

A hetedik fejezet a „The Melting Pot, the War, and American Identity” címet viseli és ennek megfelelően az USA olvasztótégely-jellege, a háború és az amerikai identitás összefüggéseit vizsgálja. Régi alapvetés az amerikai

15 Tóth Péter András: *Az Amerikai Egyesült Államok I. világháborús részvétele és Európa-politikája*. In: Németh István (szerk.): *Az első világháború, 1914–1918. Tanulmányok és dokumentumok*. Bp. 2014. 232.

16 David M. Kennedy: *Over Here. The First World War and American Society*. New York, NY, USA. 1980. 17.

történetírásban, hogy a bevándorlók általánosságban támogatták a hadba lépést, mert az ország vezetése nyomást gyakorolt rájuk, hogy demonstráljanak „100 százalékos amerikanizmust”.¹⁷ Ennél persze jóval összetettebb dologról volt szó, ezért ez a fejezet elsősorban a bevándorló közösségekkel és azok háborúra adott reakcióival foglalkozik. Mindezt főként korabeli feljegyzések, beszédek, újságcikkek, levelek és egyéb levéltári források alapján teszi. A szerző sajnos nem foglalkozik külön a magyar bevándorlókkal, amit akár hiányosságként is felróhatnánk, de nem állítható teljes bizonyossággal, hogy ezt nem csak saját sértettségünk mondatná velünk. Bizonyos (például területi) szempontból jogos lépés volt ez Neiberg részéről, hiszen a magyar nem tartozott a legnépesebb bevándorló népek közé. A válogatásnál az amerikai népességi mutatókat vette figyelembe, ennek megfelelően németekkel, olaszokkal, (közép-kelet-európai, németországi és oroszországi) zsidókkal, illetve afro-amerikaiakkal foglalkozik kimerítően.

Az utolsó fejezet címe „Awaiting the Overt Act”, ami jól körülírja az 1917 elejére kialakult helyzetet. Az overt act az angolszász jogban a bűncselekmény tényleges elkövetését, a büntethető cselekmény megkezdését jelenti. Valóban: 1917-re az amerikai társadalom széles körben készen állt a háborúra. Nem támogatták ugyan aktívan a hadba lépést, de a pattanásig feszült helyzetben a társadalom jelentős része csak arra várt, hogy „visszaüthessen”, azaz hogy Németország valami olyat tegyen, ami egyértelmű casus belliként szolgálhat. 1916 végén Wilson ugyan úgy döntött, hogy még egy kísérletet tesz arra, hogy – a legerősebb, még mindig semleges ország vezetőjeként – a béke felé terelje a harcoló feleket, ám ő is, és támogatói is jól tudták, hogy még ha ez nem is sikerül, pusztán a próbálkozás ténye később felhasználható lesz annak bizonyítására, hogy az USA-nak mindig is békés szándékai voltak.¹⁸ Belgium lerohanása, az örmény népirtás, a lengyel bábállam létrehozása, a mexikói polgárháborúba való beavatkozás, a korlátlan tengeralattjáró-háború, a sorozatos szabotázsakciók amerikai földön és más hasonló cselekmények egyre kevesebb amerikaiban hagytak kétséget afelől, hogy Németország és szövetségesei (köztük elsősorban Törökország) nem kerülhetnek ki győztesen a konfliktusból. Végül, ennek betetőzéseként nyilvánosságra került a Zimmermann-levél is, amely konkrét katonai agresszióra buzdította Mexikót az Egyesült Államok ellen. Wilson békepróbálkozása persze kudarcot vallott, a társadalmi nyomás pedig egyre növekedett, amit a szerző a sajtóból és levelezésekből szépen dokumentálva be is mutat. 1917 februárjában még az oroszországi forradalom is megjelent a közbeszédben,

¹⁷ Neiberg, i. m. 179.

¹⁸ Neiberg, i. m. 206.

mint egy friss demokratikus próbálkozás, amelyet meg kell védeni a birodalmi agressziótól. Ez, és a Zimmermann-levél együtt képezték az utolsó cseppet, még a legádázabb izolacionisták és pacifisták poharában is.¹⁹

A szerző konklúziójában kifejti, hogy sokszor úgy tekintenek az első világ-háborús hadba lépésre mint Woodrow Wilson tragikus hibájára, amit a modern propaganda nyomása váltott ki. Neiberg a források széles tárházára támaszkodva állítja, hogy ez az álláspont nem tartható, az amerikai társadalom pedig nem a kormány és a pénzügyi elit tudatlan bábjaként sétált bele a háborúba, hanem nagyon is tudatosan figyelte a nemzetközi eseményeket, és háborúellenessége a nemzetközi események ismeretében, fokozatosan váltott át a hadba lépés támogatására. Mindez a tetemes mennyiségű forrás alapján világosan látszik. A háborúhoz való hozzáállás változását három pontban látja. Egyrészt felismerték, hogy a végtelennek tűnő háború tönkre fogja tenni Európát, ami ugyan „oda-át” van, de mégis valamennyire mindannyiuk hazája. Másrészt kollektíve úgy érezték, hogy mivel nem volt részük a háború kirobantásában, tulajdonképpen önvédelemből, és az emberiség tágabb értelemben vett érdekeinek védelmében lépnek be a „német imperializmus” ellen. Harmadrészt pedig széles egyetértés alakult ki abban, hogy saját etnikai identitásaik kevésbé számítanak nekik, mint a közös amerikai identitásuk. A háború oly mértékben felerősítette az asszimilációt, mint még azelőtt soha semmi.²⁰ Ezek az okok együttesen eljuttatták az amerikai társadalmat arra a pontra, ahol már a háborúba való belépés kérdéseire egyértelmű igennel válaszoltak.

Michael S. Neiberg széles sajtóanyag-bázisra és levéltári forrásokra támaszkodva, nagy szakmai felkészültséggel és olvasmányos stílusban járja körül az amerikai hadba lépés társadalom- és esztétörténeti kérdéseit. Kisebb hiányosságai is inkább szörszálhasogató hozzáállással tűnnek ki. A források alapján a szerző kimutatja, hogy az 1914 és 1917 között eltelt időszak óriási jelentőségű volt az USA nemzetközi szerepének és más országokhoz való viszonyának alakulásában, illetve kialakította azt a külpolitikai konszenzust, ami egészen a hatvanas évekig fennmaradt. Összességében tehát a kötet hozzájárul az Egyesült Államok izolációs politikája feladásának és mai külpolitikájának jobb megértéséhez.

Michael S. Neiberg: *The Path to War. How the First World War Created Modern America.* (Út a háborúba. Hogyan hozta létre az első világháború a modern Amerikát). Oxford University Press, New York, NY, USA. 2016. 352 o.

19 Neiberg, i. m. 222.

20 Neiberg, i. m. 235.

Egy elfelejtett első világháborús hadszíntér nyomában¹

Az első világháború centenáriumaához kapcsolódva számos kötet jelent meg Franciaországban, amelyek az ország háborús részvételének különböző aspektusait kívánják bemutatni a legújabb kutatások tükrében. Ezek sorába illeszkedik *Max Schiavon*, a francia Hadtörténeti Levéltár (*Service historique de la Défense*) kutatási részlege korábbi igazgatójának könyve is, amely a Francia (később Szövetséges) Keleti Hadsereg első világháború alatti történetéről ad átfogó és sok szempontból hiánypótló képet. Annak ellenére, hogy a szerző csupán a francia hadseregben teljesített több évtizedes szolgálata után fordult a történészi szakma felé, 2009-ben doktori fokozatot szerzett történettudományból, azóta pedig közel egy tucat művet szentelt a francia hadsereg huszadik századi tevékenységének. Ahogy Schiavon könyve előszavában megjegyzi, már a Keleti Hadsereg utolsó parancsnoka, Louis Franchet d'Espérey marsall tábornoka is úgy emlékezett vissza az általa vezetett haderőre, mint a francia fegyveres erők „szegény rokonára”, amelyre a földrajzi távolság, a helyi katonai parancsnokok által elkövetett hibák és a viszonylag kisszámú hadi esemény miatt kevés figyelmet fordított a hadvezetés és a közvélemény, ez az érdektelenség pedig mind a mai napig fennáll. Ebből kifolyólag a szerző elsődleges célja, hogy ezt a hiányosságot pótolja és bemutassa a Balkán-félszigeten zajló hadműveleteket és azok jelentőségét a háború egésze szempontjából, ugyanakkor közben el nem ítélné módon elsősorban – de nem kizárólagosan – a francia csapatok tevékenységére koncentrálni.

A négy részre osztott könyv első fejezete a francia terminológia szerinti keleti front, vagyis a balkáni hadszíntér kialakulásának körülményeit járja körbe. A térség geopolitikai szempontból Törökország 1914. novemberi hadba lépésével vált kiemelt jelentőségűvé, mivel a Török Birodalom veszélyeztette a közel-keleti brit pozíciókat, elsősorban a Szuezi-csatornát,

 1 A jelen közlemény az Emberi Erőforrások Minisztériuma ÚNKP-18-4. kódszámú Új Nemzeti Kiválóság Programjának keretében meghirdetett Bolyai+ Felsőoktatási Fiatal Oktatói, Kutatói Ösztöndíj támogatásával készült.

amely létfontosságú volt a Brit Birodalom számára, valamint a tengerszorosok lezárásával rendkívüli módon megnehezítette, hogy a nyugati antant hatalmak fegyverrel és felszereléssel lássák el a hatalmas embertartalékokkal rendelkező, de iparilag elmaradott Oroszországot. Ebből kifolyólag a brit és francia hadvezetés számára Törökország kiütése a háborúból, de legalábbis az Oroszország felé vezető tengeri útvonal megnyitása elsődleges fontosságúvá vált. A kivitelezéssel kapcsolatban ugyanakkor komoly nézeteltérések voltak: a franciák úgy vélték, hogy jelentős szárazföldi expedíciós haderő felállítására van szükség a győzelem kivívásához, amely komoly előkészületeket és erőfeszítéseket igényelt volna a támadók részéről, Winston Churchill, a brit Admirális első lordja azonban teljes egészében tengeri akciót javasolt, amelynek keretében a brit és francia hadihajók számolják fel a tengerszorosok védelmét, majd érjék el Isztambulba hajózva a török kormány megadását. Járulékos haszonként Bulgária, Görögország és Románia belépését remélték az antant oldalán a háborúba. Mint a szerző kiemeli, a vakmerő akciót gyakorlatilag semmilyen komolyabb tervező és előkészítő munka sem előzte meg, a támadók szinte kizárólag a meglepetésre és technológiai fölényükre alapozták a haditerv sikerét.

A következő fejezet a Dardanellák ellen indított antant-hadműveleteket mutatja be, amelyek az előzetes elképzelésekhez képest nagyon eltérően alakultak. A brit hadihajók már 1915 februárjában több alkalommal bombázták a parti védműveket, ami arra készítette a török erőket, hogy felkészüljenek egy komolyabb tengeri támadás elleni védekezésre. Ebből kifolyólag a március 18-án a brit–francia flottakötélék által a parti védművek ellen megindított támadás szilárd ellenállásba ütközött: három hadihajó elsüllyedt, négy pedig súlyosan megrongálódott. Egyértelművé vált, hogy a szoros elfoglalásához a flotta mellett partraszálló erők bevetésére is szükség van, ezért brit, francia, nemzetközösségi és gyarmati csapatok közreműködésével április 25-én egy közel százezer fős expedíciós haderő szállt partra a Dardanellák északi és déli partján. A török védelmet a német Otto Liman von Sanders tábornok irányította, aki eredetileg katonai tanácsadóként tevékenykedett a Török Birodalomban. A tengeri támadás kudarca után azonnal nekilátott a török csapatok felkészítésének a várható partraszállási hadművelet elleni küzdelemre: új védőállásokat építtetett ki, a meglévő erődöket kijavíttatta, és az ország belsejéből hozatott ágyúkkal erősítette meg a gyenge pontokat. Ennek megfelelően az antant partraszálló erői komoly nehézségekbe ütköztek, és jelentős veszteségeik ellenére csak a parti sávban tudtak egy keskeny hidfőállást kialakítani. A terepet uraló magaslatokat nem sikerült elfoglalni, ugyanakkor a török ellentámadások sem érték célt, nem tudták a

tengerbe szorítani a támadókat, így a nyugati hadszíntérhez hasonlóan itt is állóháború alakult ki.

A nyár eredménytelen támadásokkal telt, melyek csak a veszteségeket növelték mindkét oldalon. A helyzet megoldása érdekében augusztus 6-án a félsziget északi részén, a Suvla-öbölben brit csapatok szálltak partra, azonban a jól megválasztott helyszín ellenére a támadó akció itt is elakadt a parti zónában, így nem került sor a hadművelet egészét befolyásoló áttörésre. Mivel 1915 őszén az antant számára kedvezőtlen fejlemények következtek be a Balkán-félszigeten, a Dardanelláknál lekötött csapatokra nagyobb igény támadt Görögországban, ezért döntés született az erők kivonásáról. A korábbi kudarcok után meglepő módon a kivonási művelet teljes sikerrel zárult, és 1915 decemberében, valamint 1916 januárjában komolyabb veszteségek nélkül sikerült behajózni az expedíciós haderő katonáit. Ettől függetlenül a Dardanellák ostroma súlyos vereséggel zárult az antant számára, amelynek a szerző szerint számos oka volt. A brit és francia hadvezetés alábecsülete a török hadsereget, várakozásaival ellentétben nem bírt a meglepetés előnyével, nem tervezte meg elég alaposan a hadműveletet, a helyi katonai vezetők pedig nem voltak képesek kiaknázni a kisebb sikereket. Ennek következtében az antant mintegy 155 ezer halottat, sebesültet és eltűntet veszített a sikertelen hadművelet során, míg a török védelem hozzávetőlegesen 220 ezer főt.

A harmadik fejezet a kötet talán legérdekesebb része, mivel az antant erőinek görögországi tevékenységét mutatja be 1915-től 1918 közepéig, amely eddig viszonylag kevés figyelmet kapott. Mivel 1915 októberében az osztrák–magyar, német és bolgár csapatok August von Mackensen tábornok vezetésével összehangolt támadást indítottak Szerbia ellen, amely gyorsan teret nyert, az antant hadvezetés csapatokat irányított át a Dardanelláktól Görögországba és Szerbia déli részére a szerb hadsereg támogatására. Bár a néhány hadosztálynyi erő nem tudott érdemben beavatkozni a szerbiai hadműveletekbe, az antant szállítási kapacitása lehetővé tette mintegy 140 ezer szerb katona kimentését Korfu szigetére, ahonnan néhány hónapnyi pihentetés és francia fegyverekkel való felszerelés után átszállították őket Görögországba, ahol jelentős erősítést jelentettek az antant csapatai számára. Utóbbiak Szaloniki városában alakítottak ki megerősített táborn, amelyben a központi hatalmak támadását várták. Erre azonban nem került sor, mivel a német hadvezetés csapatai jelentős részét a nyugati hadszíntérre irányította át, az osztrák–magyar és bolgár erők pedig önmagukban csak korlátozott támadó hadműveletek végrehajtására voltak alkalmasak. Ebből kifolyólag a folyamatosan erősítésekben részesülő antanterők 1916 márciusától felzár-

kóztak Görögország északi határára, de érdemi támadó akciót nem voltak képesek végrehajtani a jól kiépített állásokat elfoglaló központi csapatok ellen. Schiavon és a kortársak is a sikertelenség egyik okát az ekkor már a szövetséges Keleti Hadseregek parancsnoki tisztjét betöltő Maurice Sarrail tábornokban látták, aki nem volt képes a parancsnoksága alatt álló soknemzetiségű haderőt egységes és hatékony hadsereggé kovácsolni, így komolyabb hadműveletekben való részvételre ekkor az még nem volt alkalmas.

Az antant diplomáciai erőfeszítései ugyanakkor eredményre vezettek, mivel Románia augusztus 27-én hadüzenet nélkül megtámadta az Osztrák–Magyar Monarchiát és benyomult Erdélybe. Sikeres feltartóztató harcok után a központi hatalmak által átirányított csapatokkal megerősített alakulatok (Arz Artúr 1. hadserege és a Mackensen-hadseregszerep) átvették a kezdeményezést és kiűzték Erdélyből a román erőket, miközben Dobrudza irányából is sikeres támadást indítottak Románia ellen. A központi hatalmak csapatai Bukarestet is elfoglalták, a román erők orosz segítséggel végül csak Moldvában tudtak szilárd védőállásokat elfoglalni, majd 1918 májusában különbékét kötöttek. Az antanterők a makedóniai fronton offenzívával próbálták támogatni a román támadást, azonban ez nem tudott érdemben teret nyerni a bolgár védelemmel szemben.

1917 folyamán újabb jelentős erősítések érkeztek a Szövetséges Keleti Hadsereghez, amelynek létszáma 520 ezer főre emelkedett, felszereltsége pedig jelentősen javult, mégsem sikerült ezt az erőfölényt harcéri sikerekre váltani. A helyzetet bonyolította, hogy a görög kormány nem kötelezte el magát teljesen az antant mellett, míg a korábbi miniszterelnök, Elefthériosz Venizélosz ellenkormányt hozott létre Honvédelmi Kormány néven, amely hadat üzent a központi hatalmaknak. Az antanthatalmak diplomáciai és katonai nyomására júniusban I. Konstantin király lemondott a trónról fia, Sándor javára, és új görög kormány alakult Venizélosz vezetésével, amely már hivatalosan is hadat üzent a központi hatalmaknak. Ez egyben a teljes görög haderő csatlakozását is jelentette, amely jelentősen hozzájárult a Keleti Hadsereg létszámának növeléséhez. Egy másik fontos változást jelentett a főparancsnok személyének változása, ugyanis 1917 decemberében Sarrail tábornokot Adolphe Guillaumat váltotta fel, aki a helyzet alapos tanulmányozása után átszervezte a rendelkezésére álló erőket, számos személycserét hajtott végre, valamint jelentősen javított a katonák életkörülményein, így fél év alatt sokkal jobb morállal és magasabb harcértékkel bíró haderőt hozott létre a korábbi kérdéses bevetettségű alakulatokból.

A könyv utolsó fejezete az 1918-as év eseményeit, elsősorban az antanterők sikeres offenzíváját, illetve az ahhoz vezető utat mutatja be. 1918 de-

rekára 23 hadosztály kötelékében 574 ezer brit, francia, szerb, görög, olasz, orosz, valamint nemzetközösségi és gyarmati katona állt rendelkezésre egy nagyszabású offenzíva megindításához. Velük szemben 14 német, bolgár és osztrák–magyar hadosztály rendezkedett be védelemre, amelyet a nehezen járható terep és a hónapok – helyenként évek – munkájával kiépített állások is elősegítettek. Elsőként május közepén került sor korlátozott támadóakciókra Albániában és Macedóniában, amelyek előkészítették a nagyobb offenzívát. Erre végül szeptember 15-én került sor Franchet d’Espérey irányításával, aki júniusban kapta meg a balkáni erők feletti parancsnokságot. Ez az offenzíva már teljes sikerrel járt. A bolgár csapatok védelmi vonalának áttörése után Bulgária fegyverszünetet kért, így az antanterők szinte ellenállás nélkül törhettek előre a Balkán-félszigeten. Felszabadították Albániát, Montenegrót és Szerbiát, november elején pedig már elérték a magyar országhatárt. Károlyi Mihály miniszterelnök vezetésével ekkor delegáció indult Belgrádba, hogy tárgyaljanak a fegyverszünetről, amelyet végül november 13-án írtak alá. Időközben október 30-án Törökország is fegyverszünetet kötött, ezzel a balkáni hadszíntér küzdelmei lezárultak. Ennek megfelelően decemberben hivatalosan feloszlatták a Keleti Hadsereget, amelynek egyes elemei a megszállt területek biztosításában vettek részt, másokat pedig Oroszországba irányítottak a forradalmi erők elleni küzdelem céljából.

Így ért véget annak a hadseregnek a tevékenysége, amelynek történetével az eltelt 100 évben keveset foglalkozott a francia történettudomány. Schiavon szerint ebben kulcsszerepet játszik az a tény, hogy az elért viszonylag jelentős eredmények ellenére a francia szakmai és közvélemény szemében a balkáni hadszíntérhez az eseménytelenség és a komoly kudarcok kötődnek, nem pedig az 1918 végén kivívott győzelem. Magyar szempontból különösen érdekes az a kép, amelyet a francia történész közvetít az Osztrák–Magyar Monarchiáról, illetve Magyarországról. Előbbi kapcsán szinte kizárólag pozitív jelzők bukkannak fel a könyvben akár a katonai teljesítményről van szó, akár az ellenfelekkel szemben tanúsított viselkedésről, amelyet Schiavon lovagiasnak ír le. Magyarország ugyanakkor meglehetősen kevés figyelmet kap, valamint a róla közreadott információk nem túl pontosak és nem is túl hízolgók. A szerző egy helyen megjegyzi, hogy a Balkán a Budapesttől délnyugatra (sic!) elterülő pusztán kezdődik, a belgrádi katonai konvenció aláírása kapcsán pedig kifejti, hogy a franciák tisztában voltak vele, hogy a magyar politikai vezetés elnyomóként lépett fel saját nemzetiségeivel szemben, ezért nem számíthat tőlük különösebben kedvező fegyverszüneti feltételekre.

Összegzőképpen tehát megállapíthatjuk, hogy a névmutatóval, részletes forrásjegyzékkel ellátott és térképekkel illusztrált kötet egy jól megírt, alapos kutatásokon alapuló szakmunka, amely mindenki számára hasznos lehet, aki érdeklődik az első világháború balkáni hadszínterén lezajlott hadi és politikai események, valamint a térségről kialakított általános francia nézőpont iránt.

Max Schiavon: Le Front d'Orient. Du désastre des Dardanelles à la victoire finale 1915–1918. (A Keleti Front. A Dardanelláknál elszenvedett vereségtől a végső győzelemig, 1915–1918). Éditions Tallandier, Paris, 2016. 416 o.

Bene Krisztián

Mit tehet egy szuperhatalom a mai világban?

Számos könyv foglalkozik az Egyesült Államok külpolitikájával, annak a mai világban betöltött szerepével, az amerikai hegemonia elmúlásával s mindezeknek a világra gyakorolt hatásával. *Ian Bremmer* könyve is ebbe a sorba illeszthető.¹ A szerző Amerika külpolitikájára koncentrál, és próbál felvázolni lehetséges utakat, amiket hazájának követnie érdemes, illetve szerinte követnie kellene. A könyv alaphangját a 2016-os választási küzdelmek adják meg, amelyben Bremmer hiányolta a valódi és őszinte külpolitikai vitákat, függetlenül attól, hogy republikánus vagy demokrata (ön)jelöltekről volt szó. Ez tradicionális értelemben, szerinte hiba, hiszen a „szabad világ vezetőjének” mindig is meghatározó volt a külpolitika – noha a választásokban valóban a belpolitika érvényesül fokozottabb mértékben.

Az első fejezetben a szerző a jelenlegi helyzetet írja le, számot ad a nagyhatalmi gócpontokról, amelyek igazi fejfájást okoznak és okozhatnak az Egyesült Államoknak a közeli jövőben és középtávon. A második fejezetben a hidegháború utáni amerikai külpolitikára koncentrál. Ennek részletes jellemzése során Bremmer annak inkoherens mivoltát emeli ki. Úgy érzi, nem volt jól kiszámítható gondolat mentén végrehajtott külpolitika az elmúlt közel negyed évszázadban, hanem inkább kapkodó, az eseményeket rosszul értelmező, inkább improvizáló Washington volt a jellemző. A harmadik, negyedik és ötödik fejezetek adják a könyv valódi lényegét, és egyben a szerző üzenetét elsősorban honfitársainak. Ezekben három lehetséges külpolitikai irányvonalat vázol fel, amelyet az Egyesült Államok követhet. Szerinte a legfontosabb, hogy ezek közül az egyiket követnie kell Amerikának, mert az a legrosszabb, ha nem választ ezek közül. Ez utóbbi ugyanis csak tétlenséget, fejetlenséget és ezek nyomán Amerika számára hátrányos helyzetet eredményez.

¹ Ian Bremmer az alapítója és egyben elnöke az Eurasia Groupnak, amely globális politikai kockázatkutató és -tanácsadó csoport. Bremmer a New Yorki Egyetem oktatója, de tanítás mellett gyakran vállal médiaszereplést, és nem mellesleg a *Time* külpolitikai írója. Rengeteg cikke mellett mindezidáig kilenc könyvet írt.

De mik is ezek a lehetséges választások, ezek a külpolitikai fő csapások?

A könyv első fejezetében Bremmer kritizálja Barack Obamát, mert a legutóbbi amerikai elnök nem választott egyértelműen a lehetséges külpolitikai irányok között és inkább kényes táncot próbált folytatni. Azzal ugyanis, hogy pragmatikus válaszokat adott a túlzott felelősségvállalásra a világban az afganisztáni és iraki beavatkozások után, egyben növelte is Amerika ott-honi és külföldön jelentkező problémáit. Habár Bremmer elismeri, hogy Amerika relatív értelemben visszaesésben van, meggyőződése, hogy nincs mitől tartani. Katonailag nincs kihívó a nemzetközi porondon, az Egyesült Államok majdnem teljesen elérte az energia-önellátást, a demográfiai tényezők az USA javára billentik a mérleget, ellentétben Oroszországgal vagy Kínával, ahol a népesség lassan, de biztosan előregedik, de akár meg lehet említeni az egy főre eső GDP-t is, számos egyéb adat mellett.

A második fejezetben a szerző a poszt-hidegháborús negyed évszázadot vizsgálja, és talán nem meglepő módon, negatív kritikával illeti azt. Bill Clinton kapcsán akár a szomáliai intervenció és annak nyomában elhárpódzó Al Kaida-féle terrorizmus, akár az Oroszországgal folytatott viszony – különösen a NATO-bővítés –, akár a Clinton-féle Kína-politika, amely abban a hiszemben normalizálta a kereskedelmi kapcsolatokat, hogy az majd gyengíti a kommunista pártot, ellenben erősíti a demokráciát – mindezek jól orientált külpolitikai stratégia helyett inkább zűrzavart idéztek elő, noha gazdaságilag az Egyesült Államok tagadhatatlanul virult. George W. Bush nyolc éve alatt az afganisztáni és iraki katonai beavatkozások miatt meggyengült az ország pénzügyi ereje, és egyértelmű sikerek sem váltak kézzelfoghatóvá. Obama pedig, noha reálisan mérte fel a lehetőségeket, talán túlzott óvatossága miatt végül is hagyta erodálódni az amerikai külpolitikai irányvonalat, és 2016-ra nem egyértelmű, miben is áll a fő amerikai külpolitikai elhivatottság és célrendszer. Bremmer szerint a fő probléma a hidegháború utáni amerikai adminisztrációkkal lényegileg az volt, hogy külpolitikájuk nem volt koherens, és ez a gondolat veszélyeket szül, amikre előbb vagy utóbb reagálni kell.

Ezután jön a könyv lényegi része, a szerző által felvázolt lehetséges külpolitikai irányvonalak, amik közül, szerinte, az Egyesült Államoknak választania kellene. Bremmer három lehetséges külpolitikai irányvonalat vázol fel. Mindhármát úgy vezeti le, hogy meggyőző érvrendszernek hasson, tehát az olvasó mindegyik fejezetben egy lehetséges amerikai külpolitikai irányzattal találja szemben magát, amelyik elfogadhatónak tűnik, persze ízléstől, politikai és ideológiai beállítottságtól függően.

A harmadik fejezet azt a fajta külpolitikát tárgyalja, amely oly jellemző az Egyesült Államokra a második világháború vége óta: katonai szuperhatalmával élve, egyre nagyobb befolyással hat a világ dolgaira, s a világ rendőreként folyik bele olyan helyi konfliktusokba is, amelyek megoldása valószínűleg nem az ő feladata. Ezt nevezi Bremmer „Független Amerikának”, s azt, amit csinál „szuperhős külpolitikának”. Ráadásul egy sor példa bizonyítja, hogy az ilyen jóindulatú amerikai beavatkozások semmivel sem növelték Amerika biztonságát, tehát feleslegesek is voltak. A NATO mára egyértelműen megkérdőjelezhető katonai szervezet, és az amerikaiak többsége nem akar több háborút, amelyet az országtól távol vívnak az otthoni biztonság jegyében. Ezt a mesét már talán nem lehet újra eladni. De sok igazság van abban, hogy „az utóbb elszenvedett néhány fiaskó ellenére, a jelenlegi amerikai külpolitika továbbra is a reményt részesíti előnyben a tapasztalattal szemben, részben azért, mert továbbra is fellelhető Amerika küldetéstudatot hordozó eleme a világgal való viszonyában” (62). Tehát, ha ezt a fajta külpolitikát részesíti előnyben, akkor az Egyesült Államoknak, Bremmer szerint, fel kell hagyni a világ saját arcára való megváltoztatásával – ami igen régi amerikai jellemző. Ugyanis szerinte az otthoni szintéren kellene rendet rakni, és megfelelni az Alapító Atyák eredeti elvárásainak: az Egyesült Államokat a szabadság országává tenni. Mert mint mondja, „nincsen annál nagyobb veszély az amerikai szabadságra és polgárjogainkra, mint a félelemtől vezérelt reakció egy újabb terrortámadásra és az arra adott, félresiklott külpolitikai válaszra, amit az provokálhat”. (72) Ezekhez járul hozzá az amerikai hazai fronton az infrastruktúra borzalmas állapota, az oktatásban található problémák, a veteránokról való gondoskodás óriási hiányosságai, vagy a gazdaság kérdései, mint például a magas adók, amit a szövetségi kormánynak kell fizetni, ahelyett, hogy azt a polgárok költenék el, ezzel is élénkítve a gazdaságot. Erős háterszín nélkül nincs erős és sikeres külpolitika. Tehát ez a külpolitika visszavonuló Amerikát vizionál, amelyik esetenként belefolyik a világ dolgaiba, de a saját hazájának problémáit teszi prioritássá, s csak ezután foglalkozik a nemzetközi szinttel.

A negyedik fejezetben egy másik lehetőségről olvashatunk. Ebben a fejezetben limitált célok és viszonylag rövid távú tervezés jelenik meg. Eszerint az amerikai külpolitikai gyakorlatra, Bremmer szerint, az abszolút racionális és érdekalapú megközelítés lenne a jellemző. Számos kalkuláció egyértelművé teszi, hogy az Egyesült Államoknak bizonyos érdekei és elkötelezettségei vannak a világban. Biztosítani kell a globális rendet, természetesen koalíciós partnerekkel együtt, mert ez Amerika hosszú távú érdeke. Mivel bizonyos feladatokat csak az Egyesült Államok képes ellátni a mai

világrendben, ezért nem húzódhat vissza anélkül, hogy ennek katasztrofális következményeit ne vállalná. Bremmer tulajdonképpen hitet tesz a Weinberger-kritériumok és a Powell-doktrína, mint olyan racionális külpolitikai irányvonalak mellett, melyeket követni kell.² A szerző a két Irak elleni háborúval magyarázza a különbségeket. Míg 1991-ben széles nemzetközi felhatalmazással, evidens amerikai nemzetbiztonsági kockázattal, megfelelő kockázat- és költségelemzéssel, az amerikaiak döntő támogatásával, jól meghatározott katonai célokkal kezdték meg a hadműveleteket, addig 2003-ban ebből gyakorlatilag semmi sem valósult meg. A dolog pikantériája, hogy pont az a Colin Powell, aki még vezérkari főnökként felállította racionális doktrínáját, külügyminiszterként azzal ellentétben a háborút támogatta. Bremmer szerint eme külpolitikai gondolat mentén az Egyesült Államoknak gondosan, érdekek alapján kellene megválogatnia, milyen külpolitikai lépéseket és vállalásokat tesz, s nem pedig kiskakas módjára, elveiről kukorékolni, és elvhűségből valójában az ország érdekei ellen tenni. Ez a racionális külpolitika rugalmas, viszonylag alacsony költséggel dolgozik, nagyban támaszkodik a szövetséges hálóra, inkább drónokat használ katonák helyett, gazdasági szankciókat vet ki, és – talán legfontosabb elemként – a nemzetközi kereskedelembe fejt ki legfőbb energiáit. Bremmer szerint egy ilyen racionális alapú külpolitika lendítheti előre az országot, ez védi leginkább érdekeit, ez gyarapítja a nemzetet.

A következő fejezetben olyan amerikai külpolitika jelenik meg, melynek lényege a szabadságért kifejtett erőfeszítés, az amerikai értékek és szabadságjogok kivetítése a világra, a más országokat vezető Egyesült Államok részéről. Megjelenik a kivételes Amerika, amelyik egyedül állt és áll a történelem viharos sodrában a szabadság oldalán, vért, verítéket és pénzt nem sajnálva a világ előbbre vitelével. Ezt nevezi Bremmer „nélkülözhetetlen Amerikának”, ahol a döntéseket a nemzetközi viszonyokra Amerika hozza, és nem csupán passzívan reagál az esetleges kihívásokra. Ennek a külpolitikai nézetnek a mottója, hogy „feszültséggel teli világban élünk – és ezt a feszültséget kezelni kell!” (136) Erre globális szinten csak az USA képes. A külpolitika célja a hosszú távú tervezés, s a komplikált nemzetközi világban rugalmas külpolitika kell, nem lehet mindent egységesen tekinteni. Az amerikai katonai erőnek továbbra is messze a világ előtt kell járnia, mert függetlenül az egyéb kihívásoktól (energia, migráció vagy kibertér), a nyers erő mindig is meghatározó marad egy konfliktusban. Egy, a világ

2 Ezeknek a külpolitikai-katonai doktrínáknak az a lényege, hogy az Egyesült Államok csak nagyon pontosan meghatározott katonai célokkal kitűzött háborúban vesz részt, melyet az ország lakossága is támogat.

számára nélkülözhetetlen Amerikának pontosan értékei adják a legfontosabb elemét. Mint Bremmer fogalmaz, „csakis az Egyesült Államok lehet a világ nélkülözhetetlen nemzete, mert csak Amerikának van meg az eszköze és akarata arra, hogy szélesítse és mélyítse a közös értékek hálóját, amely stabilizálni képes a nemzetközi politikát és a globális gazdaságot, s közben megalapozza Amerika hosszú távú biztonságát és jólétét”. (152) Az amerikai értékek terjesztése tehát nemzetbiztonsági szempontból kifizetődő külpolitikai stratégia. A szerző fel is teszi a provokatív kérdést: milyen lenne a világ, ha az Egyesült Államok valóban visszavonulna belőle? Milyen hamar harapódznának el a fegyveres és egyéb konfliktusok? Ez senkinek sem lenne jó igazán, éppen ezért Amerikának a demokrácia terjesztésében fontos érdeke és komoly szerepe van továbbra is. Lehet, hogy nem mindig egyenlő mércével, egyenlő vehemenciával, de meg kell próbálni az amerikai demokratikus értékeket elterjeszteni. S a legfontosabb hosszú távú cél Kína kell, hogy legyen. Ha sikerülne demokratikus változásokat előidézni Kínában a következő két évtizedben, a föld lakossága hatalmas lépést tenne meg a világ hosszú távú stabilitása felé, állítja a szerző.

A hatodik fejezetben Bremmer ostromozza Barack Obamát, amiért nem alkotott tiszta, egyértelmű külpolitikai víziót. Noha az esetleges beavatkozásnak, az alkalmankénti helyzetértékelésnek és lépéseknek látszólag van létjogosultságuk, Bremner szerint egy világosan lefektetett külpolitikai elv többet érne. Obama mind Ukrajna, mind Egyiptom, de különösen Szíria esetében habozó volt és nem egyértelműen foglalt állást, amely aláasta az amerikai külpolitikát és az Egyesült Államok helyzetét a világban. Ezért alakult ki az a helyzet, hogy jelenleg „Amerikának nincs többé külpolitikai stratégiája”. (166) Ráadásul ez igazodási pontot jelentene ellenségnek, ellenfélnek, szövetségesnek és nem utolsó sorban az amerikai választópolgároknak, akiknek jelentős része a fegyveres erőknél szolgál. A kritikus területek Oroszország, a Közel-Kelet és Délkelet-Ázsia: ezeken a helyeken kell elsősorban minél tisztábban látni és láttatni, miben is rejlik az amerikai külpolitikai irányvonal. El kell dönteni, hogy az Egyesült Államok vezető szerepet akar-e továbbra is betölteni a világban, s ennek a döntésnek megfelelően kell külpolitikát választani: függetlenül viselkedni és nagyjából kívül maradni a történéseken, szigorú rövid távú érdekek alapján belefolyni a dolgok folyásába, vagy jól meghatározott elvalapú külpolitika mentén a világ nemzetközi életének megkérdőjelezhetetlen vezetőjeként.

Bremmer konklúziójában felfedi, hogy ő hogyan látja a helyzetet, és hogy szerinte a felvázolt három külpolitikai irányvonal közül melyiket kellene az Egyesült Államoknak választania. Talán nem meglepő módon a három

közül a szerző a legelsőnek felvázolt irány mellett teszi le a voksát. Tehát egy „független Amerikát” látna legszívesebben külpolitikai téren, bevallva, hogy ennek is számos hátulütője van. S talán ebben rejlik a könyv gyengesége. Remekül vázol fel lehetséges változatokat a jövőre nézve, jól mutatja be, milyen kihívásokkal szállhat szembe majd Amerika, s erre milyen típusú külpolitikai stratégia mentén lehet reagálni. Még akkor is, ha a jövőben számtalan a kiszámíthatatlan tényező, a három fő irányvonal meggyőző érvrendszereket és irányvonalakat fektet le. A fő probléma, hogy a szerző saját bevallása szerint is, ezek egyike sem tökéletes, és noha ő a számára leginkább realista módot preferálja, ez is csak részben lehet sikeres. Így sok szempontból visszajutunk a nyitó kérdéshez: milyen legyen az Egyesült Államok külpolitikája az elkövetkezendő évtizedekben? Nyilván változások fognak beállni a nemzetközi szintéren, és egyértelmű, hogy Amerikának kevesebb elkötelezettség vállalására lesz kapacitása, ugyanakkor az is tény, hogy nagyon fontos vezető szerepe még sokáig megmarad. De pontosan azzal, hogy a könyv gondolkodásra készítet, lehetséges választásokat vázol fel, és nagyon is kézzelfogható jelenlegi problémáról beszél, már érdemes elolvasni. Bremmer nem azt akarja könyvével elérni, hogy feltétlenül egyetértsünk az ő választásával. Sokkal inkább azt szeretné, hogy az amerikaiak elgondolkozzanak a világban betöltött helyükről, és otthon, józan mérlegelés után döntsenek, melyik lenne a legjobb külpolitika hazájuknak, és ezt kérjék számon vagy kényszerítsék ki választott vezetőikből.

Ian Bremmer, *Superpower. Three Choices for America's Role in the World.* (Mit tehet egy szuperhatalom a mai világban?) London: Penguin Random House, 2016. xvi + 230.

Peterecz Zoltán

A szóbeli történelemkutatás megszületése. – Jegyzetek egy iskolateremtő tudós szakmai pályafutásáról (I. rész)

Jan Vansina (1929–2017) – akit a hazánkban kevésbé, de a világ afrikánistái által jól ismert és nagyra becsült, egyedülállóan gazdag publikációs tevékenységet kifejtő (több száz saját és szerkesztett könyv szerzője), nigériai származású tudós, a texasi egyetem professzora, *Toyin Falola* az afrikai tudományok *generalissimusának* nevezett nekrológjában – 2017 februárjában, majd 88 évesen, két évvel korábban diagnosztizált tüdőrák következményeként, csendesen eltávozott az élők sorából.

A jeles tudós utolsó, könyvalakban megjelent műve, amint majd az ismertetésből is kiderül, nem afrikai témájú. *Through the Day, Through the Night: A Flemish Belgian Boyhood and World War II. 1933–1951* című emlékiratában (2014) saját Belgiumban megélt gyermek- és ifjúkora eseményeit, szűkebb és tágabb környezetének válságokkal és tragédiákkal is teli évtizedeit jeleníti meg, nem hazudtolva meg persze anyagának feldolgozása során történészi mivoltát.

Mi több, mivel eme ismertető szerzője levelezésben állott Vansinával a halála előtti években, őt azzal tisztelte meg, hogy utolsó írását („*Oral Tradition Revisited*”, 2015) éppen a megkésétt szerkesztés időszakát megelőző *Festschriftjébe* (Afrikakutatás Magyarországon – Első kötet, 2017) küldte el.

Ez utóbbi rövid írás (eredetileg előadás) végül is a szóbeli történelemkutatás több évtizedes vitáját eleveníti fel, veszi célba – az agyi memóriaműködés legutóbbi pszichológiai eredményeit is felsorakoztatva – a régi és a teljes hagyományos közösségekre (etnikai csoportokra, törzsekre, törzsi királyságokra) vonatkozó történelmi ismeretek hitelessége tekintetében. Vajon a két-három nemzedékre visszatekintő *személyes* emlékek előtti távolabbi időkből mennyiben lehetséges valós eseményeket feltárni? Vagy a szóbeliség bármely írás nélküli nép esetében nem több mint különféle (sokszor a

szomszédos népektől átvett) elemekből összetákolt *ál-régmúlt-történelmet* produkáló fantáziatermék a csoport identitástudatának biztosítására?

Egyszóval e két műre való hivatkozással szeretnénk eleget tenni a *Klió* folyóirat azon igényének, miszerint csak az utolsó évek tudományos termésének ismertetésére vállalkozik, amikor egy egyébként hazánkban méltatlanul mellőzött nagyszerű történészi életmű fő vonalait szeretnénk a hazai tudományosság számára fölvezetni. Meg kell jegyezmem, hogy e tanulmány tervének megvalósítására már évekkel ezelőtt biztatást kaptam a folyóirat szerkesztőjétől, azonban Vansina egyik *kulcs-munkájának* (*Living with Africa*, 1994) megszerzése különös nehézségeket okozott. Végül könyvtárközi kölcsönzésben sikerült a hiányzó könyvhöz hozzájutnom. (B. Sz.)

* * *

Fotó-illusztráció Jan Vansina utolsó, 2015 őszén megtartott előadása meghívójából

Napjainkban a szóbeli történelemkutatás (*oral history research*) sosem látott népszerűségnek örvendő diszciplína, tématerület, tudományos munkateret, és egyúttal sajátos lehetőség különféle személyek élettörténetének feljegyzésére, rögzítésére, vagyis megörökítésére.

Amikor a XIX. század végén, a huszadik század elején német történelemfilozófusok, s mellettük fokról-fokra mind több történész, szociológus, néprajzkutató, illetve etnológus (*Franz Boas* idejétől kezdve kulturális antropológus) igyekezett szembenézni azzal, hogy elsősorban az írás nélküli népek esetében a szóbeli történelmi (jellegű?) ismereteknek van-e történeti értéke, aligha gondolták volna, hogy ez a máig sok vitát gerjesztő történeti kutatási módszertan, illetve forráslehetőség a XX. század végére, illetőleg az új évezred elejére hatalmas hullámokat vetve rendkívüli méreteket öltő divattá növekszik. Hiszen mind többen kívánnák életútjukat, a körülöttük zajló eseményeket írásban vagy videofelvétel formájában az utókor gondjaira bízni. Az OH-Archívumok tevékenysége már nemcsak az európai-ame-

rikai országokban, de a Közel- és Távol-Keleten is nagy népszerűségnek örvend. Aligha gondolták volna, hogy ilyen népszerűsége tesz majd szert az újabban *emlékezeti kultúrává* átváltozott Oral History, amikor a hatvanas évek elején Jan Vansina közreadta franciául, majd néhány évvel később angolul máig tankönyvnek minősülő elméleti munkáját (franciául 1961, angolul 1965).

Jóllehet, az európai típusú kultúrákban jelentkező szóbeli történelem, mint forráslehetőség már egészen korán felbukkant. Hiszen *Jules Michelet* (1798–1874) francia tudós mintegy 10 éven át járva főleg Párizs környékét, gyűjtötte a forradalom emlékeit, amint maga írja, parasztoktól, városlakóktól, öregektől, asszonyoktól, sőt gyerekektől, bizonyítandó, hogy az addig létrejött hivatalos történetírás nem hiteles. A francia forradalom részletes és *valós* történelmének feltárására törő monográfia sorozata 1879-re, tehát már a halála utáni időkre, összesen kilenc terjedelmes kötetre duzzadt.

A szóbeli hagyományokra támaszkodó történelmi kutatási módszer megálmodója, eme ismertetésünk főhőse azonban nem az írásos kultúrák *história-teremtésének* feladatát vállalta magára, hanem – mintegy évtizednyi közép-afrikai terepmunka nyomán – az írás nélküli népek régmúltjának feltárását tűzte ki célul.

Vansina, Jan (Antwerpen, 1929. szept. 14.) flamand, francia és angol nyelven publikáló belga származású, de az USA-ban letelepedett néprajztudós, történészprofesszor ugyanis a világszerte nagy hatást kiváltó szájhagyományozott történelemkutatás (*oral history research*) módszerének megalapozója.

Jogot, történelmet Leuvenben (1946–1951), antropológiát Londonban (1951–1952) tanult. Karrierjét afrikai egyetemeken (Burundi, Zaire) kezdte, majd meghívták az amerikai Wisconsin Egyetemre, ahol lényegében 1960 óta megszakítás nélkül haláláig tevékenykedett, jóllehet, eközben számos alkalommal volt vendégprofesszor afrikai és európai egyetemeken.

A tudományos világ figyelme akkor terelődött rá, amikor korábban már francia nyelven megjelent elméleti munkáját (*De la tradition orale. Essai de méthode historique. 'A szájhagyományról. Tanulmány egy történelmi módszerről'* 1961) angol nyelven is (*Oral Tradition. A Study in Historical Methodology*, 1965) kiadta. S eközben *R. Maunyval* és *L. V. Thomassal* együttműködve megjelentette az 1961-ben lebonyolított, nagyjelentőségű dakari konferencia anyagát (*The Historian in Tropical Africa, 'A történész trópusi Afrikában'*, 1964).

Vansina módszere az írás nélküli kultúrák – írásos feljegyzések híján emlékezetben megőrzött – történelmének feltárásához nyújt sokoldalú elméleti

és gyakorlati segítséget. A hagyományokban a gyakran sokszázados események tanúságtételeit, illetve azok láncolatait kutatja. Természetesen szembenéz a továbbadásból származó elváltozásokkal (emlékezet romlása, tudatos torzítások, művészi fantázia következményei), másrészt viszont részletesen foglalkozik a régmúltban lezajlott történeések szájhagyományozott tanúságtételeinek megértési, illetve értelmezési problémáival (szó szerinti és szándékolt értelem, szimbolikus kifejezések és költői célzások stb.).

Elemzi az időbeli távolság adta kérdéskört, a történelmi igazság és a történelmi fejlődés problémáját is a szájhagyományok vetületében. Jelentős teret szentel a különféle népköltészeti műfajokban (formulák, költői formák, listák, elbeszélések, kommentárok) rejlő történeti forrásadatoknak.

Kitér a társtudományok (régészet, művelődéstörténet, nyelvészet, történeti földrajz, fizikai antropológia stb.) szerepére. Vansina műve, amelyet egyébként 1985-ben szinte teljes egészében „újrafogalmazott”, a néprajz, a történettudomány és a művelődéstörténet határmezsgyéjén valóságos lavinát indított el, főleg az ún. harmadik világ népei körében. Az Európára irányuló ritkább, az Amerikára irányuló gazdagabb „oral history research” esetében Vansina elmélete azért megkérdőjelezhető kiindulási pont, mivel e gyűjtések főleg a közelmúlt eseményeit tükrözik, míg a módszer mestere szerint ezek még nem tanúságtételek, csak „hírek, sőt, híresztelések” (korabeli események információi), amelyek nem merítik ki a „szájhagyományozott történelem” kategóriáját.

A történelmi kutatási módszert hatalmas ívű terepmunka és számos konkrét kutatás teljesíti ki (pontosabban indítja el) jeles tudósunk esetében. Így elemzi Vansina a rundik történelmi hagyományait (1972), hatalmas, 6 ezer oldalnyi történeti elbeszélésanyagot gyűjt egybe Ruandából (1973). Több évtizedes kutatással tárja fel a zairei bakubák szájhagyományozott történelmét (1954, 1963, és főleg 1978), akiknek 121 királyt felmutató és ebben az értelemben végül is fiktív, a Kr. u. 490-ig visszavezetett uralkodói genealógiáját elsőként a magyar *Torday Emil* tárta fel. Vansina persze 50 évvel később, teljes tudományos fegyverzetben, kimutatja, hogy ebből 4 mítikus és 22 valódi uralkodó vehető számításba, és az utóbbiaknak a XVII. századtól adatolható létezése bizonyítható csupán.

De Vansina a kezdeményezője azoknak a kutatásoknak is, amelyek lényege a fehérektől még „érintetlen”, ún. prekoloriális történelmi korszakok nyitott szemű, sokoldalú és minél több „afrikai szempontot” érvényesítő fényre hozása (főleg 1966, 1994).

A belga-amerikai kutató módszerével feltárt vagy feltárható valós (vagy valósnak tekinthető), másrészt a szájhagyományozás okán élő valóságként

jelenlévő történelmi múlt a harmadik vagy fejlődő világ népei számára az oly nagy jelentőséggel bíró történelmi, társadalmi, illetve kulturális identitástudat legfőbb forrása lett. Hatalmas lendületet vett a történeti elbeszélések, történeti, dinasztikus karakterű epikus énekek, eposzok, királyi, törzsi és klán-genealógiák, illetve más idevágó műfajok gyűjtése.

Az afrikai múlt feltárására törekvő lázas keresés óhatatlanul megihlette a kontinens íróit, költőit, színműszerzőit is. Az anglofón, frankofón, luzofón, ill. afrikai nyelvű irodalmak megteltek történelmi témákkal. A szerzők e műveikben új szemmel néztek szembe mitikus–dinasztikus történelmi őseikkel.

Jelképes értelmű, hogy *Alex Haley* Gyökerek ('Roots', 1976, magyarul: 1979) című, világszerte ismert regényében éppen Vansina, illetve kulcs-tanulmánya került a középpontba, amikor az Amerikába hurcolt afrikai rab-szolgák immár szabadon élő kései leszármazottja ősei felkutatására indult a fekete kontinensen.

Ma már világosan látható, a kiváló tudós két megfogalmazást is nyert alapkönyve (1961, 1965, illetve 1985) – amint számos későbbi nagy értékű történeti munkája is – az Európán kívüli és főleg az afrikai népek számára legalább olyannyira a reveláció erejével hatott, mint a harmincas években *Leo Frobenius* Kulturgeschichte Afrikas című műve (1933). Hiszen mindkettő a földi méretű művelődési közösség világába belépő új kultúrák felszabadítását, önbecsülésük megeremtését, valóságos értékeik fényre tárását volt, mi több, van hivatva szolgálni. Tegyük hozzá, Vansina több mint 50 doktori disszertáció előkészületeit vezette, és eme tanítványai mára szinte valamennyien a tudományterület nemzetközi híré tudósainak számítanak. Követői világszerte, és persze nagy számban az ún. fejlődő országokban, ahol még léteznek írás nélküli kultúrák, megszámlálhatatlanul nagy tábort alkotnak.

* * *

Vansina munkássága tematikailag igen kiterjedt, bár terepmunkája, vagyis az így keletkezett adatbázis alapján zömében Közép-Afrika népeinek történelmére koncentrálódik. E kutatások egyik jelentős vonulata az, amely a már említett Torday Emil számára is kutatási terepül szolgáló bakuba törzsi királyság múltjának és néprajzáinak a megismerésére, leírására és különféle sajátos összefüggéseinek értelmezésére irányult.

Vansina több mint 60 éves kutatói pályája során számos tanulmány mellett 6 könyvet is szentelt e témakörnek. Huszonöt évesen adja közre első

(mindössze 64 oldalnyi) összefoglalását, amelyben a leíró néprajz kötelező sablonja szerint sorba veszi a sorba veendőket (etnikai alcsoportok, illetve a királyság körébe tartozó törzsi formációk, demográfia, történelem, nyelvészet, anyagi kultúra, művészetek, zene és tánc, gazdaság, tulajdoni viszonyok, társadalmi szervezet és politikai struktúra, jog, vallás és mágia). Itt még (lásd a rövid történelmi fejezetet, 6–9.) a szóbeli történelemkutatás lehetősége nem merül fel, jóllehet idézi Torday nagy művét (1911). Viszont említi, a területre elsőként a *Magyar László*hoz hasonlóan kereskedő és felfedező portugál *Silva Porto* (1880 körül) nyomán a *Wissmann*-expedíció egyik tagja, *L. Wolff* jutott el erre a vidékre (1883).

Jóllehet Vansina nem volt nyelvész (bár tény viszont, hogy magas szintű képzettséggel bírt ezen a területen is), ugyanakkor a nyelvi ismeretet (lásd tankönyvét) a legfontosabb eszköznek tartotta a terepmunkások számára, vagyis tevékenységük megkerülhetetlen mankójának tekintette. Így nem véletlen, hogy elkészítette, több éves kongói tartózkodása eredményeként, a királyi dinasztia etnikai csoportja, a busongók nyelvének vázlatos, bár minden grammatikai vonatkozásra kiterjedő leírását (1959). Megjegyezzük, hogy a királyságot mintegy 17 etnikai csoport alkotja, melyek közül némelyek nyelve majdnem azonos vagy rokon a busongóval (1959), néhány nyelv viszont távolabbi bantu típust alkot, beszélői a busongót nem vagy csak alig értik.

Vansina harmadik könyve (1963) viszont már az általa meghirdetett *oral history research* jegyében igyekszik a bakuba királyság történetét (1500 és 1904 közötti időszakra kitekintve) megadni, bár ebből a művéből sem hiányzik a királyság népeinek teljességre törekvő néprajzi leírása. E terjedelmes, azonban flamand nyelvű könyvét annak rövidített francia változata követi (1964), ugyancsak a tervureni Közép-Afrika Múzeum kiadásában, azonban az előzőnek fele terjedelmében (e feldolgozásoknak a szóbeli történelemből nyert adatait és tanulságait egyébként Vansina egy eme könyveknél korábbi két részes angol folyóirat közleményben tette közzé 1960-ban).

Végül is nagy összegező könyvében (*The Children of Woot. A History of the Kuba Peoples*, 1978) írja meg, állítja össze a királyság, illetve a fennhatósága alá tartozó népek történelmét az általa elméletileg kidolgozott módszerrel (*Oral Tradition*), amelynek lényege, hogy a szóbeli hagyományokat minden más létező módszer segítségének felhasználásával, azokkal alátámasztva igyekszik eme írás nélküli népnek, népcsoportnak, hagyományos törzsi királyságnak a históriáját feltárni. Méghozzá egy olyan hagyományos államalakulatnak a históriáját, amely jóval nagyobb lélekszámú szomszédos birodalmak között volt képes fennmaradni évszázadokon át, és amely

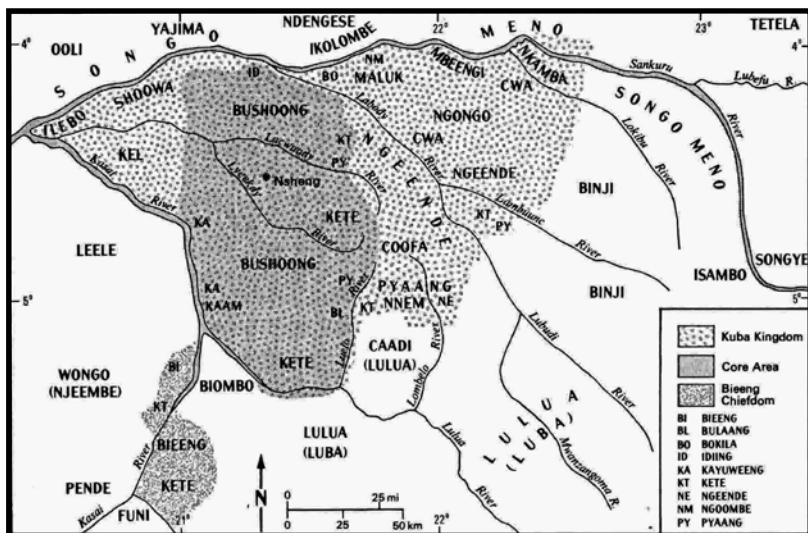
szervezettségével, szokásrendjével, tárgyi és szellemi kultúrájával, pompázatos művészetével már a korai időkben valósággal elvarázsolta a hozzájuk tévedt európaiakat (*Ludwig Wolf*ot követően *William Sheppard* fekete amerikai misszionáriust, *Leo Frobeniust*, *Torday Emil*t és másokat). Vansina *Torday Emil*re hivatkozik, aki az Augusztus alatti Róma királyságával veti össze az itt található „neolitikus civilizációt” (*Luc de Heusch* kifejezése).

A kötet első része (Az emlékezetben megőrzött múlt, 15–74.) a kubák történelmi emlékezetének számbavétele. Vansina indításképpen elemzi a kubák viszonyát saját múltjukkal, amelyet a tudatformálás mellett politikai megfontolások is átszőnek. A népcsoport történelemre vonatkozó fogalmait is számba veszi:

„A kubák azt mondják, hogy a múltra vonatkozó ismereteiket az elbeszélésekből nyerik. De a gyakorlatban ez nem volt igaz az ötvenes években, amikor én szóbeli irodalmat gyűjtöttem e témakörben, sem már *Torday* idejében, a század elején. Túl sok szólást idéztek történelmi bizonyítékként, nem tudták felmérni a szólások teljes korpuszát, hogy kiemeljék közülük azokat, amelyek történelmi jelentőséggel bírnak. A bulaam (*helyi történész*) olyan anyagokat tárt fel, amelyek, bármilyen műfajhoz is tartoztak, azt célozták, hogy megerősítsenek egy adott pontot, illetve tagadjanak egy másikat, és főleg, hogy legyen min töprengeni. Semmi megfogható nem volt az ismeretekhez való ilyen hozzáállásukban.” (23.)

Mindez nagyban igazolja Vansina alapkönyvének oly sokszorosan gondos körüljárását a gyűjtéstechnikával kapcsolatban, mert a későbbi oldalakon persze kiderül, hogy sikerült e helyzeten felülkerekednie, de még elvi következtetései előtt már kénytelen volt átélni ezeket a buktatókat. Leírja, hogy míg a kezdetekre (1600-as évek) vonatkozó adatokat csak nagy nehézséggel sikerült előásni, a XIX. század elejétől az ismeretek bősége jelentősen megszorodik. Így a rosszlemkű, kegyetlen Mbop Mabiinc alakját (uralkodása ideje 1835-től 1885- vagy 1886-ig tart), akinek a halála körüli időkben jut el vidékükre, amint már említettük, *Ludwig Wolf*, *Hermann von Wissmann* egyik munkatársa, már viszonylag gazdag feltárt ismeretek őrizi.

A gyűjtési tájékoztatót követően Vansina az adatok értelmezésébe fog bele, mégpedig a szóbeli történelemkutatás megkövetelte sokoldalú megközelítési móddal. Vagyis a *Torday*-féle szóbeli gyűjtést kiindulásul használva dolgozza fel a saját maga anyagát, miközben minden más eszközt, írásbeli forrást is felhasznál a történelmi valóság lehető legteljesebb feltárása érdekében. Így támaszkodhatott a korabeli hivatalnokok, illetve a későbbi presbiteriánus szolgálattevők feljegyzéseire. Vagy az igen aktív *Prosper Denolf* misszionárius publikációira.

A Kuba Királyság népei és szomszédjai, az 1880-as évek idején

Vansina számot vet a szóbeli emlékezetben (kb. 1500-as évektől) fennmaradt idők előtti valószínű lakosságokkal, hiszen bizonyos átvett kifejezések is utalnak a déli *mongók*, a *kongók*, a *lubák* vagy a Kasai túloldalán, ma is a nagy folyótól nyugatra élő *lelék* egykori jelenlétére (utóbbiakról *Mary Douglas* készített nevezetes monográfiát, nagyjából Vansinával egy időben végezve terepmunkát közöttük). E bantu nyelvű csoportok érintkezéseivel párhuzamosan derül fény arra, hogy a ma matrilineáris leszármaztatási rendszerben élő kubák mintegy kétszáz évvel ezelőtt még apaági leszármazást alkalmaztak.

Az ötödik fejezetben (78–89.) Vansina a következő 6–12. fejezet (90–224.) tartalmát előlegezi vázlatosan, amelyekben a proto-Kuba időszak rekonstrukciójára tesz kísérletet, és pedig nemcsak a politikai és társadalomtörténet oldaláról, hanem a gazdasági, vallási és művészeti vonatkozások feltárására is sor kerül. Megtudhatjuk többek között, hogy Vansina 1953-ban megtalálta Torday fő informátorát, és más idős személyekkel kiegészítve forrásait nyomon követhette Torday kutatásainak útját, honfitársunk főművét (1911) egyébként alapvetőnek (79.) minősítve. Egy kiegészítő fejezetben (13.: *Reflections*, 227–242.) végül is számot vett a feltárhatóvá vált Kuba történelem „értékével”:

A kubák teljesítményét az afrikai történelem feltárása folyamán alábecsülték. Legjobb esetben az egyenlítői Afrikával foglalkozó általános

szövegek néhány sorában kapott helyet. Pedig ez a teljesítmény nem volt kicsiség. Sokféleképpen hasonlítható össze Benin királyság történetével, körülbelül 1500-tól. A hasonlóságok azt sugallják, hogy a binik múltjához hasonlóan a kubák múltja több mint a trópusi erdők egyik sarkában élő és néhány emberre korlátozódó események sorozata. A kubák múltja fontos a mai kubák és más zaireiek számára. A nemzeti történelemhez tartozik. A kubák esete is szerencsés lehetőséget kínál a szóbeli hagyományok használatának és érvényességének megvizsgálására. A hagyományok a kötelező kiindulási pont, de értelmezésük sok más módon képes előásni a múltat.

Ugyanakkor a kubák története feltárja az olyan történelemre irányuló vizsgálatok korlátait, amelyeket valamely szóbeli társadalomban igyekszünk felderíteni. A kubai civilizáció, mint bármely másik, megérdemli, hogy ismertebbé váljon, mint egy olyan egyedülálló emberi tapasztalat, amely ugyanakkor másokkal összehasonlítható. Ezért lehet érdekes az antropológusok számára. Mérlegelve ezt az esetet, úgy véljük, hogy valódi összehasonlítás csakis a folyamatmodellek összehasonlítása útján lehetséges. Jelenleg még nincsenek meg az eszközeink és a kellő bepillantásunk ahhoz, hogy ezt elérhessük. Mégis hogyan lehetne a kubai múltat perspektivikusan elhelyezni? Ez a feladat a jövőre hárul.

Ezt követően ugyan Vansina műve több mint harmadát függeléknek minősíti, mégis lényeges adalékok rejlenek ezekben a fejezetekben is. Először is megkapjuk a kuba uralkodók listáját. Aminthogy a kötet számos része, ez is a szerző egy korábbi tanulmányára megy vissza, benne egyébként rámutat Torday 121 királyból álló listája tarthatatlanságára, amelyet már a magyar terepmunkás könyvének (1911) megjelenésekor számosan megkérdőjeleztek. Utóbb *David Henige*, Vansina tanítványa mutat rá könyvében (1982) nem csekély reverenciával arra, miszerint végül is érthető módon, Torday, egykor megélt felfedezését követően, olyannyira fellelkesedett, hogy jutalmat adott azoknak, akik egy-egy újabb király nevével álltak elő. S így az egyes királyok rokonsága, főemberei is bekerültek a valóságos főnökök sorába, s lett belőle egy az V. századig visszavezető, végül is hamis lista. Vansina itt azonban szüksézávan csak a végső eredményt közli. Szétválasztja a korai (vagy archaikus) periódus inkább mitikusnak, semmint valósnak tekinthető személyeit (pl. Woot a teremő istenkirály, vagy a Mboong dinasztia három uralkodója, illetve egy jelentős hiátust követően egy újabb archaikus királyi személyiség, őt pedig a Matoon dinasztia 1. számmal jelzett, időben csak hozzávetőlegesen, a XVII. század első felére elhelyezhető és kulturhéroshi szerepekkel felruházott Shyaam aMbul aNgoong követi, akinek Torday jóvoltából a fából készült szobrával is rendelkezünk, és aki

a valós királyok közül az elsőnek számít). Majd pedig a kuba királyság további 21 egymást követő uralkodóját sorolja fel, abszolút kronológiai adatot ott adva meg, ahol erre lehetőség van. Így pl. a negyedik uralkodó (Mbákám Mbəmancyeel) esetében Torday felfedezése nyomán az 1680. évet (beazonosítható napfogyatkozás időpontja alapján).

Ezt követően ún. lexikális összevetések következnek (252–318.). E lista célja az, hogy más, a kubák környezetében élő népek (főleg mongo, de ntomba, tetela, sőt kongo, lunda, pende stb.) szókincsével való összehasonlítások nyomán az így kinyert ún. proto-Kuba kifejezésekkel is alátámaszthatóvá váljon a kuba történelem 1500-as évekig való visszavezetése. Vansina nagy körültekintéssel hasznosítja az említett népek gyakorta igen korai időkből származó szójegyzékeinek anyagát eme elemzéséhez.

A kötetet végjegyzetek és egy igen részletes bibliográfia zárja.

A jeles tudós egyébként, amint már említettük, több könyvében, így a következő kötetében foglalkozik áttekintően a kubák társadalmával, történelmével, kultúrájával:

- 1954 *Les tribus Ba-Kuba et les peuplades apparentées* (Monographies ethnographiques, Tervuren, Annales du Musée Royal du Congo Belge, 64 pp. (Annales du MRCB, Science de l’homme, Monographies ethnographiques 1))
- 1959 *Esquisse de grammaire bushoong*, Tervuren, Musée Royale du Congo belge, 101 pp. (Annales du MRCB, Sciences de l’homme, linguistique, vol. 23)
- 1963 *Geschiedenis van de Kuba: van ongeveer 1500 tot 1904*, Tervuren, Musée Royal de l’Afrique Centrale, 380 pp. (Annales du MRCB, No 44)
- 1964 *Le royaume kuba*, Tervuren, Musée Royal de l’Afrique Centrale, 196 pp. (Annales du MRCB, No 49).
- 1978 *Children of Woot: Essays in Kuba History*, Madison, Wisconsin University Press, xi + 394 o.
- 2010 *Being Colonized: The Kuba experience in Congo 1880–1960*, Madison, University of Wisconsin Press, 344 o.

Utolsó késői, az előbbieken felsorolt munkájában (2010) a kuba királyság gyarmatosítás kori történelmével vet számot, amelynek már Torday Emil is tanúja volt. Ugyanakkor résztanulmányok tucatjaiban készíti elő összefoglaló monográfiája megállapításait. Jóllehet, kutatásainak számos olyan témaköre, részlete van, amelyről csak a következő tanulmányokban találhatunk adatanyagot vagy elemzést.

- 1954 Les valeurs culturelles des Bushong, *Zaire*, 8–9, 899–910. o.
- 1955 Initiation Rituals of the Bushong, *Africa*, 25, 138–155. o. (French summary by G. Hulstaert, *Aequatoria*, 18, 109–110.)
- 1955 Laam: gezongen kwaadsprekerij bij de Bushong, *Aequatoria*, 18, 125–130. o.
- 1955 (with Johann Jacobs) *Nshoong atoot*. Het koninklijk epos der Bushong (Mushenge, Belgisch Kongo). Weergave van een geregistreerde tekst, *Kongo-Overzee*, 22, 1–39. o.
- 1956 Le régime foncier dans la société kuba, *Zaire*, 9, 899–926. o.
- 1956 Een etnografische studie der Kuba, Probleemstellingen en methode, *Folia Scientifica Africae Centralis*, 2, 6–7. o.
- 1957 L'état kuba dans le cadre des institutions politiques africaines, *Zaire*, 11, 485–492. o.
- 1957 Systématique des termes de parenté bushong, *Kongo-Overzee*, 23, 286–302. o.
- 1957 Réflexions sur le rôle de l'art dans la société kuba, *Folia Scientifica Africae Centralis*, 3, 77–79. o.
- 1957 De verwantschapstermen in het Bushoong, *Handelingen van het XXII ste Vlaams Filologenkongres*, Leuven, 263–266. o.
- 1957 Enkele eigenaardigheden in de politieke structuur der Kuba (Belgisch Kongo), *Handelingen van het XXII ste Vlaams Filologenkongres*, Leuven, 297–302. o.
- 1958 Taalgeografische toestand in het Kubagebied, *Aequatoria*, 21, 1–4. o.
- 1958 La chanson lyrique chez les Kuba – *Jeune Afrique* (Elisabethville), 27, 31–36. o.
- 1958 La famille nucléaire chez les Bushoong, *Africa*, 28: 95–108. o.
- 1958 Les croyances religieuses des Kuba, *Zaire* 12, 725–758. o.
- 1959 Miko miYool, une association religieuse kuba, *Aequatoria*, 22, 7–20, 81–92. o.
- 1960 Recording the Oral History of the Bakuba, *The Journal of African History*, 1: Methods: 45–54, 2: Results: 257–270. o.
- 1962 Trade and Markets among the Kuba, in: BOHANNAN, P – DALTON G. (eds): *Markets in Africa*, Evanston, Wisconsin University Press, 190–210 o. (later paperback).
- 1964 Kongo, Kuba, Mongo, *Encyclopaedia Britannica*. Reprint ed. 1971.
- 1965 A Traditional Legal System: The Kuba, in: KUPER, H. – KUPER, L. eds.: *African Law: Adaptation and Development*, Berkeles and Los Angeles, University of California Press, 99–119. o.
- 1968 Kuba Art and its Cultural Context, *African Forum*, III. 4 – IV. 1, 13–27. o.

- 1968–1969 The Bushong Poison Ordeal, in: DOUGLAS, M. – KABERRY, Phyllis M. eds.: *Man in Africa*, London, Tavistock, 245–260. o.
- 1969 Du royaume kuba au territoire des Bakuba, *Etudes congolaises*, 12, 3–54. o.
- 1971 A Traditional Legal System: The Kuba, in: COHEN, Y, ed. *Man in Adaptation: The Institutional Framework*, Chicago, 135–148. o. (reworking of 1965 article).
- 1971 Les mouvements religieux kuba (Kasai) à l'époque coloniale, *Etudes d'histoire africaine*, Vol. 2, 157–189. o.
- 1972 Ndop. Royal Statues among the Kuba, in: FRASER D. and COLE H. M. eds.: *African Art and Leadership*, Madison, 41–55. o.
- 1972 Les Kuba et l'administration territoriale de 1919 à 1960, *Cultures et développement*, Vol. 4, 275–325. o.
- 1973 L'influence du mode de compréhension historique d'une civilisation sur ses traditions d'origine: l'exemple kuba, *Bulletin des séances de l'ARSOM*, 220–240. o.
- 1974 Les langues bantous et l'histoire : le cas Kuba, in: *Perspectives nouvelles sur le passé de l'Afrique noire et de Madagascar: mélanges offerts à H. Deschamps*, Paris, 171–184. o.
- 1974 Early Kuba Sites, *Nyame Akuma*, Vol. 5, 38–39. o.
- 1975 Kuba Chronology Revisited, *Paideuma*, Vol. 21, 134–150. o.
- 1983 The History of God among the Kuba, *Africa* (Rome), 38, 17–40. o.
- 1988 Kuba, in: SCHMALENBACH, W. ed.: *Afrikanische Kunst*, Munich, 257–259.o.
- 1992 The Kuba Kingdom (Zaire), *Ibidem*, 71–78. o.
- 1992 Entries (on Kuba Art), *Ibidem*, 139–148. o.
- 1996 Kuba, in Jane TURNER: *The Dictionary of Art*, New York, vol 18, 484–489. o.
- 2007 La survie du royaume kuba à l'époque coloniale et les arts, *Annales Equatoria*, 28, 5–29. o.

(Folytatjuk)

Biernaczky Szilárd

A „nyílt levél” mint a párbeszéd historiográfiai eszköze

Szvák Gyula professzor az ELTE BTK Ruszisztikai Központjának vezetője bevezetőjében kifejti, hogy ez a levélforma az utóbbi évtizedekben az állampolgári érintkezés egyik legelterjedtebb formája lett. A szerzők azért nem magán- vagy hivatalos levelet írnak, mert a címzettől általában nem várnak választ. Jelentőségük azonban vitathatatlan, mivel az esetek többségében felkeltik a figyelmet olyan témák iránt, amelyek a közösséget foglalkoztatják. Így a nyílt levél a demokratikus értékekért és a hatalom túlterjeszkedése ellen vívott állampolgári küzdelem fontos eszköze. Ebben az értelemben közel áll az ún. petícióhoz. A leírt társadalmi-politikai jellegű nyílt leveleken kívül természetesen vannak más típusúak is. Nyílt leveleket történészek is írtak. Két egymással párhuzamosan kialakult és bizonyos kapcsolatban álló esetről Svzák professzor már írt a „Na szluzsbe u Klio i u vlaszty pregjerzsascsih” (Bp., 2014. Russica Pannonicana.) című könyvében, megrajzolva a ruszisztika két klasszikussá vált mesterének, *Dmitrij Szergejevics Lihacsovnak* és *Nyikolaj Valentinovics Rjazanovszkijnek* a portréját.

Ismertetendő írásában Svzák Gyula rámutat, hogy először (és sajnos utoljára) 1985-ben találkozott D. Sz. Lihacsov akadémikussal. Beszélgetésük interjúként kezdődött és többhónapos gondolkodás után lett belőle nyílt levél. Az akkor még fiatal, de már nem kezdő professzor úgy vélte, hogy a felvetett téma szélesebb nyilvánosságot érdemel. Nem tévedett, mivel az akkori vezető értelmiségi hetilap, az *Élet és Irodalom* szerkesztősége egész hasábot szentelt publikációjának. Lásd erre a 3. jegyzetet: Svzák Gyula: „Aggályos kérdések I. Péterről (Levél Dmitrij Lihacsovnak a leningrádi Puskin-házba”, *Élet és Irodalom*, 1986. 05. 09. Sőt D. Sz. Lihacsov ugyanabban a lapban (1987. 07. 03.) nemcsak válaszolt Svzák Gyulának, hanem ez bekerült „Töprengések Oroszországról” című művébe (*Razdumja o Rosszii*. 2001. 442–444. o.). Azóta eltelt harminchárom év, megszűnt a bipoláris világ és a Szovjetunió, de a hatvanhatodik életévébe lépett Svzák professzor ma sem változtatna egy során se. Úgy érzi, hogy a korszakváltások ellenére ma is hasznos ehhez a levélváltáshoz nyúlni, mivel a téma megőrizte aktu-

alítását. Ezért alább teljes terjedelmében megjelenteti az együtt még soha nem publikált két levelet.

Az első dokumentum Szvák Gyula D. Sz. Lihacsovhoz intézett levelében az I. Péterről szóló kérdéseit és elgondolásait, a második Lihacsov válaszát, a harmadik Szvák professzor újabb levelét tartalmazza. Az első Lihacsovhoz intézett levelében Szvák Gyula rámutat, hogy a péteri modernizációhoz a szakmai érdeklődés vezette és elkerülhetetlen a kérdés, hogy melyek az ilyen felülről történő beavatkozás lehetőségei és a határai Oroszországban. Arra is utal, hogy a nemzedéke különösen fogékony a stagnálás elleni fellépések történeti tanulságai iránt, hiszen a hosszú „terméketlen évek” utáni ilyen kezdeményezéseket aggodalommal, figyelmesen és mély együttérzéssel szemléli. A levél szerzője szól arról is, hogy Péter cár értékelése az orosz gondolkodók körében mindig heves érzéseket váltott ki, de titkon mégis reménykedett abban, hogy ha Lihacsov nem is osztja felvetéseit, azonban bizonyos kérdésfelvetéseit támogatja és a középkori orosz irodalombeli humanista jelenségek elkötelezett kutatójaként nem annyira toleráns a reformok embertelen módszerei iránt.

A levélben Szvák professzor ezután részletesen elemzi az orosz és a szovjet történészek I. Péter reformjairól szóló nézeteit. *Scserbatov* herceg, aki elsőként kapcsolta össze az „erkölcsök romlását” a péteri reformokkal, nem tagadta, hogy a cár nélkül Oroszország csak az 1890-es évek végére érte volna el azt a szintet, amire I. Péter csaknem kétszáz évvel korábban eljuttatta. A híres nemesi író és történész, *Karamzin* sem vitatja az első orosz imperátor kiemelkedő képességeit, bár „két nemzet” koncepciója szerint az erőszakos kölcsönvételek két részre osztották a társadalmat: a „nemzetietlen” felső rétegre és az orosz elnyomottakra. Az utóbbit vették át a szlavofilok. Az 1840-es években ők élesen elítélték Pétert, amiért a nyugati útra vezette az országot és elszakította a „törzsökös” orosz talajról. Igaz, hogy közben nem vitatták a cár emberi nagyságát és egyes reformjai értékességét.

Az említett gondolkodók konzervatív beállítottságúak voltak és velük szemben a progresszív erők Oroszországban Péter ügyét mindig védelmükbe vették. Szvák professzor utal arra is, hogy a „konzervatív” és a „reakciós” jelzők magyarázat nélkül nem felelnek meg a valóságnak, mint azt nála jobban tudja D. Sz. Lihacsov is. Igaz, hogy *Herzen* egyszer I. Pétert „koronás forradalmárnak” nevezte és Belinszkij sem fukarkodott a dicsérő jelzőkkel, de már *Ragyiscsev*, érezvén, hogy a történelmi személyiség a nép sorsán keresztül értékelhető, és hogy az egyeduralom, mint olyan, ellentmond az elnyomottak érdekeinek, ezzel megteremtette a forradalmi értékelés kritériumát, amit átvettek először a dekabristák, majd később a

forradalmi demokraták és a bolsevikok. Másfelől a cári Oroszországban sok olyan monarchista történésszel is találkozhatunk, akik egyenesen istenítétek a Romanov dinasztiának ezt a tagját.

A XIX. századi orosz történettudomány egyik legnagyobb alakja, *Szergej Szolovjov* hosszú időre lefektette Péter hivatalos értékelése alapjait, amelyek napjainkig megvannak a különböző történelemkönyvekben. Koncepciója lényege, hogy a külső fenyegetés csaknem törvényszerűen kitermelte az orosz társadalomban a „népvezért”, aki kemény kézzel elősegítette, hogy a poltavai csatával megszülessen egy „új nagy nép” és az „európai történelemben új korszak kezdődjön”. De nem minden szaktörténész osztotta az ún. állami iskola nagy alakjának ezt a lelkesedését. Az október előtti szakasz másik kiemelkedő szakembere, *Vaszilij Klucsevszkij* egyenesen az orosz történelem egyik anomáliájának tartotta, hogy a terület növekedésével fordítottan arányos a belső szabadság, az Ideiglenes Kormány minisztere, a korábban történész, *Pavel Miljukov* a péteri reformokat teljes csődnek nevezte. Hasonló következtetésre jutott *Mihail Pokrovszkij* személyében a kialakuló marxista historiográfia, de gyökeresen más elméleti és politikai megfontolásból. Az 1920-as évek történeti gondolkodásában a pártos megközelítés zászlaja alatt Péter tevékenysége elvesztette kedvező értékelését. Ekkor az elnyomott osztályok érdekei kerültek előtérbe és történetfilozófiai síkon az ún. nagy személyiségek rövid időre háttérbe szorultak.

Közben, különösen a hazánkban *Molnár Erik*kel a nemzetről kezdett vita óta, mi magyarok meggyőződhattünk róla, írja levelében Szvák professzor, hogy a történelmet nem lehet csak osztályszempontból tanulmányozni. A magyar olvasónak talán újdonság, de a kutatóknak egyértelmű, hogy I. Péter idején a parasztok terhei csaknem megháromszorozódtak az akkor bevezetett fejadó miatt. Az adózási és az újoncozási terhekhez még hozzá kell venni a szakadatlan háborúk pusztításait, Pétervár építését, a flotta létrehozását és a kényszermunkán alapuló manufaktúrákat. Így el lehet mondani, hogy az orosz parasztság soha nem volt előtte olyan nyomorúságos helyzetben, mint I. Péter korában. Nem véletlen, hogy a népköltészet nem bővelkedik a „jó cárról” szóló művekben, viszont annál több legenda jött létre az antikrisztus cárról és a gyors világvégét jövendőző jóslatokból. Természetesen Péter uralkodását helytelen lenne csak az előbbiek alapján értékelni. A nagy reformerhez kapcsolódnak olyan kulturális vívmányok, mint a külföldi tanulás lehetősége, az iskolák, az első egyetem, akadémia, újság létrehozása és mások.

A Balti tengerre való kijárat biztosítását birodalmi nézőpontból lehet mérlegelni. A XIX. századi cárizmus expanzív külpolitikája keretei között

érthető, de talán nem helyeselhető, hogy az állami nacionalizmus határozta meg a történelmi gondolkodást még az olyan kitűnő történésznél is, mint *Szlovjov*. A korszakok változnak és változnak az értékelések. Elég utalni a magyar olvasók által jól ismert Alekszej Tolsztojra. Lényegesen más megítélést tartalmaz a „Péter cár első napja” című novellája és regénye, az „I. Péter”. Szvák Gyula hangsúlyozza, hogy a témát ő is másképp látja, mint tíz évvel korábban, amikor megjelent *Pavlenko* professzor könyve és az „Élet és irodalom” hasábjain vitát kezdett I. Péter jelentőségéről. Akkor Szvák professzor moralizálónak tartotta *E. Fehér Pál* álláspontját, aki a tragikus diszharmonióról szölt a reformok céljai és eszközei kapcsán. A kisemmizett milliókat abban az időben azonban ő is a nagy reformhoz, az ország modernizálásához szükséges áldozatoknak vélte. A tisztázó viták hasznosak lettek volna, azonban abban az időszakban a szovjet tudományban és publicisztikában nem nagyon vitáztak I. Péterről.

Most, amikor D. Sz. Lihacsov is a „sietséget” tartja a cár alighanem egyedüli hibájának, ahogy Szvák professzor írja levelében, ő is csatlakozik ahhoz a történetírói irányzathoz, amelynek képviselői a „sötét középkorban” csak a felülről történő erőszakos beavatkozást ismerik el. Lenin és Marx nyomán tudjuk, hogy I. Péter „a barbárság ellen barbár eszközökkel harcolt”, ők törvényszerűnek tartják ezeket az eszközöket és ugyanúgy az áldozatok tömegét követelő „türelmetlenséget”. Szvák Gyula biztos benne, hogy D. Sz. Lihacsov nem osztja azt a fatalista nézetet, hogy mindennek úgy kellett történnie, ahogy történt. Ezért van értelme feltenni azt a kérdést, amit korábban már nem kérdezhetett meg D. Sz. Lihacsovtól: csak I. Péter és csak a péteri türelmetlenséggel lehetett megoldani a XVIII. század első negyedében Oroszország előtt álló feladatokat? Durván szólva: kifizetődtek-e a hozott áldozatok? Általánosságban: a fogalom európai értelmében voltak-e a „modernizációnak” előzményei? Szvák professzor arra is utal levelében, hogy I. Péterről elmélkedve mind gyakrabban gondol Kljucsevsz-kij kérdésfeltevésére.

Szvák Gyula írásában attól tart, hogy Lihacsovnak szóló levelében túl sok figyelmet szentelt a személyiségnek. A tudósok már tisztázták, hogy a XVII. század második felében már sokat tettek Oroszország „európaizálása” terén, így Péter nem vezette ki országát „a sötétségből a világosságba”. De senki sem tagadja, hogy a cár személyisége mély nyomot hagyott korán. Maga Lihacsov mondta, hogy Oroszországban területe nagysága miatt történeti törvényszerűségeként jelentős a hatalom csúcsán lévő személyiség szerepe. Nem mindegy, hogy ez az ember egy kalandor, vagy európai kultúrájú személy, mint Péter volt. Szvák professzor rámutat, hogy a magyar

történeti gondolkodás az ország fejlődési sajátosságaiból adódóan kevésbé toleráns a nagy „vezetők” irányában. Miután a magyarországi abszolutizmus idegen eredetű volt, így a nemzeti gondolkodásban a hatalom birtoklóival szemben természetes ellenérzéseket váltott ki. Később erre az alapján emocionális rétegre ráakódott a marxizmus leegyszerűsített tanítása a tömegek elsődlegességéről az egyénnel szemben és az összes koronás vezető reakciósságáról, így a magyar történeti felfogásban távlatban sem jöhetett létre a bölcs történeti személyiség képzete. Történeti gondolkodásunkban egyre jobban gyökeret vert a nyugat-európai típusú feudalizmus strukturális modellje, és ebben a régióban a társadalom alulról felfelé szerveződött, szemben a keletivel, ahol felülről lefelé. Így történelmi gondolkodásunk a múltba tekintve hajlamos előnyben részesíteni az alulról jövő polgári öntevékenységet a felülről induló változásokkal szemben. Szvák professzor levele végén megkéri D. Sz. Lihacsovot, hogy az előbbiekről fejtsse ki véleményét. Úgy véli, hogy napjainkban már túlhaladott *B. D. Grekovnak* a magyar történészekhez írott 1950-es évekbeli levele. Hangsúlyozza, hogy nagy segítségére lenne, ha kilépnének a protokolláris interjú keretei közül és így sokoldalú és ideologizálástól mentes értékelés jöhetne létre az orosz történelem egyik kulcsfigurájáról.

D. Sz. Lihacsov Szvák Gyulának írt válaszlevelében (második dokumentum) sajnálja a budapesti interjú megszakadását és utal arra, az hogy I. Péter tevékenysége progresszív, vagy káros volt-e az orosz kultúrára: a XVIII–XX. századi irodalomban és társadalmi gondolkodásban rendkívül bonyolult. Mindenekelőtt fel kell tenni a kérdést, hogy I. Péter fordulatot hajtott-e végre az orosz kultúrában, vagy tettei a hagyományos fejlődési mederben zajlottak? Lihacsov az utóbbi nézetet vallja. Péter folytatta és meggyorsította azt, aminek az alapjait lerakták az orosz kultúrában. Oroszország európaizálása a „zavaros időktől” kezdődött és az ország mindig kapcsolatban állt más államokkal. Péternek nem kellett „ablakot vágni” Európára. Ő főleg Északnyugat-Európára tártá szélesre az ajtókat. De itt sem történt „nyitás”, hiszen az Anglia iránti érdeklődés még a XVI. században kezdődött, Hollandia felé ez már széleskörű volt Alekszej Mihajlovics alatt, Magyarország irányában pedig már a XI–XII. században. Péter megváltoztatta az orosz szimbólumrendszert, és közelebb vitte a fővárost a balti országokba vezető természetes utakhoz. Az előbbieik előkészítése azonban már a XVII. században megindult.

A második kérdés, hogy nem túl nagy árat fizetett-e a nép Péter jótéményeiért? Lihacsov szerint is túl nagyot, azonban ha nem lett volna a „siető Péter”, megjelentek volna az állam irányításában kevésbé tehetséges

történeti személyiségek. Bármilyen „felvilágosult monarchia” egyik negatív jellemvonása a despotizmus. A „felvilágosult monarchia” nem egyszerűen a nép boldogságának megvalósítására törekszik, hanem gyakran erőszakos módon ráerőlteti. Példaként Lihacsov XIV. Lajos francia királyra utal. Péternek sikerült Oroszországot közelíteni Északnyugat-Európához, ami elkerülhetetlen volt, de már korábban elkezdődött. Nyugat-Európában Péter idején terjedt el a klasszicista és a barokk stílus. Oroszországban csak az utóbbi létezett. Péter tipikus „barokk személyiség” volt, annak összes ellentmondásával, kontrasztjával, temperamentumával és talányával. Pétert meg kell érteni, ahogy a kort és az ország előtt álló szükségleteket. Lehet-e Pétert tipikusnak tartani az orosz történelemben? Lihacsov szerint csak olyan mértékben, amennyiben a hatalmas Oroszországban minden reform, minden történelmi változás több erőfeszítést, több munkát és nagyobb áldozatokat követelt.

Szvák professzor hangsúlyozza, hogy az I. Péter tevékenységével kapcsolatos kérdéseket doktori disszertációjában fejtegette ki részletesen. A fenti levélváltás a cárról szóló évszázados viták és a tudományos irodalom részévé vált. A nyílt levélbeli kérdések nem maradtak retorikaiak, hanem visszhangot kiváltva, a különböző nemzedékek magyar és orosz történészei és irodalomtudósai közötti termékeny párbeszéd eszközévé váltak hála a nagy tudós D. Sz. Lihacsovnak. Ezzel a történet még nem ért véget. Szvák Gyula 1987-ben a Soros Alapítvány támogatásával Kaliforniába ment és Berkeleyben felkereste az angolszász ruszisztika doyenjét, *N. V. Rjzanovszkijt*. Előtte utalt a Lihacsov akadémikussal történő levélváltásra. Ezután fogadta Rjzanovszkij és másfél-két órát szentelt neki. Szvák professzor ekkor fejezte be „Furkósbotlalt Európába? I. Péter: érvek – ellenérvek” című könyvét és ismerte Rjzanovszkij új, Péterről szóló (lásd a 8. jegyzetet és a bibliográfiát) művét. Mint írja, naivan azt remélte, hogy egy tartalmas beszélgetésük lesz a témáról, ami azonban nem jött létre. Nem tudván legyőzni csalódottságát, újra a nyílt levelet hívta segítségül. Így jelent meg az *Élet és Irodalom* 1987. október 16-i számában „Kaliforniában orosznek lenni. Levél Nicholas Riasanovskynak a Berkeley-i Egyetemre” című írása.

Szvák Gyula levelében (4. dokumentum) leírja, hogy jól tudja, hogy Rjzanovszkij angolul írta műveit és közel negyven évig angolul tanított az egyetemen. Szülei neves orosz értelmiségiek voltak. A szovjet történettudományban először fehérgárdista, majd nyugati burzsoá történésznek nevezték el. Maga Rjzanovszkij három nyelvet tart anyanyelvének és a világ tudományát képviseli. Szvák professzor úgy látta, hogy Rjzanovszkij D. Sz. Lihacsov I. Péterről alkotott véleményét progresszívnek és lényeges

előrelépésnek tartotta a szovjet tudományban korábban uralkodó egyoldalú értékelésekkel szemben. A szovjet történettudományban az 1920-as évek osztályszempontú megközelítése helyett az 1930-1950-es években a birodalmi és nacionalista interpretáció kapott nagyobb hangsúlyt, keverve a nemesi historiográfiából átvett hőskultusszal. Rjazanovszkij könyvében, mint Szvák Gyula írja, Péter magasan értékelődik azért, hogy vezető európai hatalommá tette országát, ugyanakkor kérdéses marad népe elnyomása. Ha IV. Iván és I. Péter tevékenységét a területszerzés és a lakosság helyzete tekintetében összevetjük, szembevetjük, hogy például Sztálin Péternek nem akarta megbocsátani a tömegek elnyomását (valójában az európaiak iránti szimpátiát), de igazából Iván volt kettejük közül a sokkal alkalmasabb a történeti manipulációra.

Szvák professzor egyetért Rjazanovszkij könyvbeli megállapításával, hogy a szovjet történettudományban napjainkig fennmaradt Péter cár kettős értékelése. Azzal a különbséggel, hogy eltűntek Péter furcsa „európai” szokásai elleni, a xenofóbia által táplált támadások, és egyre inkább a cár személyiségére terelődött a figyelem, az abból eredő hibákkal, sőt bűnökkel együtt. Ezt az „új koncepciót” tükrözte *N. I. Pavlenko* 1973-ban megjelent Péter életrajza. Az előbbivel szemben D. Sz. Lihacsov véleménye előrelépést jelentett. Szvák professzor rámutat, hogy amikor Lihacsov arról ír, hogy az orosz nép „túl nagy árat fizetett Péter jótéteményeiért”, akkor a „túl” szó a despotizmus elítélését jelenti. Emellett a despotizmus túlzásait mint elkerülhetetlen törvényszerűséget értelmezi. Szvák Gyula utal arra, hogy noha Rjazanovszkij elutasítja bármilyen történeti törvényszerűség létezését, az előbbi értelmezéssel azonban egyetért. Az utóbbin amerikai benyomásai után már nem csodálkozik. Egy kis ország polgára ugyanis meglepően hasonló vonásokat észlel a nagy államok működésében és igazgatási mechanizmusában.

Rjazanovszkijjal folytatott beszélgetéséből Szvák professzor számára világossá vált, hogy az amerikai tudós álláspontja sokkal közelebb áll Lihacsov akadémikuséhoz, mint a sajátjához. Szvák Gyulára hatottak a magyar történettudomány elmúlt három évtizedes eredményei: a nacionalista nézőpont háttérbe szorulása és az abszolutista, felülről irányított igazgatási modell elvetése. Számára I. Péter az utóbbi modell megtestesítője volt. Természetesen Péter reformer volt, és országának égetően kellettek a reformok. Ezért nem teszi egy sorba őt más tirannusokkal, például IV. Ivánnal, ahogy azt M. N. Pokrovszkij tette. Megkockáztatja, hogy a progresszív orosz gondolkodónak fontosabb a péteri modernizáció, mint a despotizmus. De magyar történészként, akit nem vezetnek az orosz nacionalista megfontolások, nem mehet el szó nélkül a péteri reformok despotikus jellege mellett. Szá-

mára, mint írja, az abszolutizmus túl nagy ár a modernizálásért. Szvák professzornak tanulságos volt látni, hogy Rjazanovszkijt más megfontolások vezették. Azt azonban nem tudta megfejtetni, hogy mi motiválta az amerikai tudós pozitív értékelését Péterről. Az is rejtély maradt, hogy amerikaiként, vagy oroszként értékelt így, és ha oroszként, akkor mint monarchista történész, vagy mint reformpárti? Nagy megtiszteltetés lenne a magyar olvasóknak, ha megosztaná velük gondolatait.

A fenti írást Szvák Gyula elküldte Rjazanovszkij professzornak, aki azonban nem élt a válasz lehetőségével. Így se írásbeli, se szóbeli dialógus nem jött létre. Eltelt tíz év. Szvák professzor aspirantúrája tudományos vezetője, *R. G. Szkrinnyikov* segítségével hozzáfogott az első nemzetközi konferencia megszervezéséhez a budapesti Ruszisztikai Központban. Vette a bátorságot és a tanácskozássra meghívta N. V. Rjazanovszkijt, aki a meghívást elfogadta és 1998-ban előadást tartott Nagy Péterről (lásd a 10. jegyzetet és a bibliográfiát). Ebben a formában, stílusban és módon szakemberek nemzetközi fórumán, ruszisták széles közössége előtt válaszolt Szvák Gyulának. A „nyílt levél által provokált” dialógus tehát így jött létre. Nem beszélve arról, hogy Rjazanovszkij professzor a következő konferencián is részt vett és nagyrabecsüléseként előszót írt Szvák Gyula Amerikában megjelent könyvéhez (11. és 12. jegyzet és bibliográfia).

Szvák professzor írása végén hangsúlyozza, hogy a levelek publikálásán kívül az volt a célja, hogy felvázolja a tudományos párbeszédhez vezető egyik lehetséges utat. Meg kell jegyezni, hogy 1986/87 a reformok iránti vágyódás időszak volt. Különösen a Szovjetunióban. Sem a szovjet (orosz), sem az amerikai (orosz) tudós nem tudott megszabadulni a kor hatásától. Ezért kerülhetett Lihacsov és Rjazanovszkij közös nevezőre. Míg Szvák professzor egyedül maradt, makacsul vádolva Pétert az önkényért, miközben opponensei áldották őt a megvalósított reformokért. Az azóta eltelt idő megmutatta, hogy mennyire igaza volt D. Sz. Lihacsovnak, amikor az orosz földön véghezvitt reformok nehéz sorsáról szólt. Szvák Gyula azonban, mint írja, „jól informált pesszimistaként” (ez *A. N. Medusevskij* meghatározása), de még inkább a sajátos orosz történeti út kutatójaként nem hibázhatott annyira, hogy az egyeduralomról feltett aggódó kérdései ne őrizték volna meg aktualitásukat 2018-ban is.

Gyula Szvák: „Otkritoje pismo” kak isztoriograficeszkoje szredsztvo dialoga. (A „nyílt levél” mint a dialógus historiográfiai eszköze). Dialog szo vremenyem. 2018. 64. szám. 361–383. o.

Kurunczi Jenő